

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Uusima aja osakond

Grete Silem

Kolmanda Maailma kuvand lasteajakirjas Täheke aastatel 1960–1991

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Karin Veski, *PhD*

Tartu

2023

SISUKORD

SISUKORD	2
SISSEJUHATUS	4
I TERMINOLOOGIA JA METODOLOOGIA.....	8
1.1 Imago	8
1.2 Propaganda	10
1.3 Ideoloogia	12
1.3.1 Laste ideoloogiline mõjutamine.....	14
1.4 Kolmas Maailm	15
1.5 Kriitiline diskursus.....	18
1.6 Pilt kui uurimisvahend	20
II EESTI NSVs AVALDATUD TÄHEKESE TEKSTIDE ANALÜÜS KOLMANDAST MAAILMAST	22
2.1 Trükimeedia Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis	22
2.2 Ajakiri Täheke	24
2.3 Tähekeste tekstide analüüs Kolmandast Maailmast	26
2.3.1 Loodus ja loomad	29
2.3.2 Välimus.....	32
2.3.3 Elutingimused	33
2.3.4 Kolonialism, kapitalism ja iseseisvumine.....	35
2.3.5 Kooliharidus	37
2.3.6 Kombed.....	39

KOKKUVÕTE	40
SUMMARY	42
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	44

SISSEJUHATUS

Lapsi peetakse sageli tuleviku rajajateks, mistõttu on oluline anda neile kasvamise ajal kaasa ühiskonnas kehtivad väärtused ja arusaamad. Täiskasvanud kujundavad paljuski laste hoiakuid, mis sõltuvad tihtilugu täiskasvanute enda keskkonnast, sh riigirežiimist. Eesti Nõukogude Sotsialistlikku Vabariiki, nii nagu ka teisi liiduvabariike, iseloomustas propaganda, mis ei jäänud kõrvale ka lastekirjandusest, sest just lapsed on need, keda on võimalik kõige efektiivsemalt mõjutada. Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu eesmärgiks oli kasvatada eeskujulikke nõukogude kodanikke, millega alustati juba varajases nooruseas. Noored võtavad eeskuju täiskasvanutest, seega kujundab neile esitatav informatsioon otseselt noorte väärtushinnanguid ja arusaama endast ümbritsevast.

Käesoleva uurimistöö teemaks on Kolmanda Maailma kuvand lasteajakirjas Täheke 1960.–1991. aastal. Antud ajavahemik sai valitud seetõttu, et Täheke esmailmus 1960. aastal ning lähtuvalt töö eesmärgist otsustati uuritav periood kitsemalt piiritleda ajaga, mil Eesti oli okupeeritud NSV Liidu poolt. Töö eesmärgiks on leida vastused järgmistele uurimisküsimustele:

1. Millistest teemadest kirjutatakse 1960.–1991. aastatel Tähekeses Kolmandast Maailmast? Missugused on need läbivad omadused, mida Kolmanda Maailma ja selle inimestega lasteajakirjas seostatakse?
2. Kas ja kuidas tehti Tähekeses tekstide koostamisel valik, milliseid Kolmanda Maailma piirkondi lasteajakirjas kajastada?
3. Kas Kolmandat Maailma puudutavate tekstide valik on seotud Kolmanda Maailma riikide ja NSV Liidu suhetega ning kuidas mõjutas see Kolmanda Maailma kuvandit?

NSV Liidu ja Kolmanda Maailma vahelised suhted on suuresti seotud külma sõja vastuoludega, mil konflikt kapitalistliku Ameerika Ühendriikide ja sotsialistliku NSV Liidu vahel oli pingeline, ent ei jõudnud kunagi otseselt kahe riigi vahelisse sõjalisse vastasseisu. Seevastu oli just Kolmas Maailm see piirkond, kus kaks maailma suurvõimu omavahelisi konflikte lahendada ning üksteise mõjuvõimu suurenemist vältida püüdsid.¹ Takistamaks vastase mõju ja tema ideede levimist mujal maailmas, pakkusid nii USA kui ka NSV Liit mitmetele Kolmanda Maailma riikidele abi, et koloniaalvõimust iseseisvunud riike ja

¹ Litonjua, M. D. The Making of the Third World: Is the Term Still Meaningful and Useful? – *Journal of Third World Studies*, vol. 31, nr. 1, 2014, lk 20.

ühiskondi jalgele saada.² 1960. aastatel toimus mitmetes Kolmanda Maailma riikides revolutsioone, millele avaldas toetust NSV Liit. Seejuures ei olnudki NSV Liidule niivõrd oluline nende revolutsioonide ideoloogiline suunitlus, st see ei pidanud olema kindlasti sotsialistlik, kuivõrd aga nende vastuseis kapitalistlikule läänele. Esimene selline sündmus – Kuuba revolutsioon – leidis aset 1959. aastal Fidel Castro juhtimisel.³ Kuuba oli ka üks esimestest Kolmanda Maailma riikidest, kes NSV Liidult majanduslikku ja sõjalist abi sai. Lisaks Kuubale toetas NSV Liit rahaliselt aga ka mitmeid teisi Kolmanda Maailma riike.

Kolmanda Maailma mõiste võeti kasutusele 1952. aastal ja sellega tähistatakse alasid, millel on sageli ühine minevikukogemus kolonialismi näol ning mida ühendab muuhulgas läänemaailmaga võrreldes oluliselt madalam elatustase.⁴ Kolmanda Maailma mõiste ei kannu endas algupäraselt negatiivseid iseloomujooni ja seepärast on ka selle kasutamine, sh käesolevas uurimistöös, põhjendatud.⁵

Kolmanda Maailma kuvandit lasteajakirjas Täheke ei ole siinkirjutaja andmetel varasemalt uuritud. Selle uurimuse muudab uudseks asjaolu, et võrreldes varasemate uurimustega on käesolevas uurimistöös läbi viidud intervjuud kolme endise Tähekesse toimetuse töötajaga – Olivia Saare, Leelo Tunгла ja Jaan Rannapiga – ning samuti on uuritud toimetuse koosolekute protokolle ja tööplaan, mida eelnevatesse uurimustesse kaasatud ei ole. Lisaks on Kolmanda Maailma kuvandi uurimisel keskendunud asjaolule, kas ja kust tulid korraldused lasteajakirjas avaldatud tekstide osas ehk kuidas langetati otsus, millistest piirkondadest ajakirjas kirjutati. Varasemalt on Tähekesest ilmunud mitmeid uurimistöid, mille rõhk on aga asetatud eestkätt lasteajakirja hariduslikule ja kasvatuslikule väärtusele.

Antud tööle kõige lähedasemaks uurimuseks võiks pidada Kärt Paasiku bakalaureusetööd „Nõukogude propaganda lasteajakirjas Täheke aastatel 1960–1991,“⁶ kus põgusalt vaadeldi ka välismaa kajastust ajakirjas, ent Kolmandale Maailmale see ei keskendunud. Põhirõhk oli asetatud sellele, kuidas propaganda avaldas mõju lasteajakirja sisule, kusjuures analüüsi sagedamini esinenud teemasid. Tähekesest on lisaks uurinud Urve Vimmsaare ajakirjas

² Boden, Ragna. Cold War Economics: Soviet Aid to Indonesia. – *Journal of Cold War Studies*, vol. 10, nr. 3, 2008, lk 123.

³ Gildea, Robert. The Global 1968 and International Communism. – Juliane Fürst; Silvio Pons; Mark Selden (toim.). *The Cambridge History of Communism. Volume III: Endgames? Late Communism in Global Perspective, 1968 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017, lk 29–30.

⁴ Hadjor, Kofi Buenor. *Dictionary of Third World Terms*. London: Penguin Group, 1992, lk 5.

⁵ Vt lähemalt alapeatükk 1.4 Kolmas Maailm.

⁶ Paasik, Kärt. *Nõukogude propaganda lasteajakirjas Täheke aastatel 1960–1991*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, 2018.

esitatud väärtusi,⁷ kusjuures võrdles kahte aastakäiku ja tekstidest kajastuvaid väärtushinnanguid. Sarnasel teemal on uurimistöo kirjutanud ka Martina Niin.⁸ Elin Karuoja on ajakirja analüüsinud õppekirjanduse toetajana⁹, milles uuriti, kuidas on võimalik Tähekest õppetöös lastega kasutada ning kui palju ja kuidas see juba kooliõpetajate tunniplaanidesse on jõudnud. Laste lugemishuvi kujundajana on Tähekest uurinud Hede Halliväli,¹⁰ kes tõi välja ajakirjade olulisuse laste vabas ajas. Viimaks on ajakirjast uurinud Ülle Talihärm, kui palju kirjutati Tähekeses teistest NSV Liidu liiduvabariikide lastekirjandusest ning mis neid jutte omavahel ühendas.¹¹ Lastekirjandusest ja kasvatusteadusest on põhjaliku ülevaate koostanud näiteks Mare Mürsepp.¹² Kolmanda Maailma retseptsiooni Eestis on uurinud Karin Hiiemaa.¹³

Uurimistöo raames on allikakriitiliselt analüüsitud peaasjalikult Tähekesse väljaandeid aastatel 1960–1991, mida oli kokku 372. Lisaks on viidud läbi intervjuud kolme endise Tähekesse toimetuse töötajaga ning töötatud läbi lasteajakirja toimetuse koosolekute protokollid ja tööplaanid. Kolmanda Maailma kuvandi analüüsimisel on kvantitatiivse sisuanalüüsi näol toodud välja enimlevinud teemad, millest Kolmanda Maailma puhul kirjutati ning nimetatud alade esinemise sagedus aastate lõikes. Lähtutud on kriitilisest diskursusanalüüsist, mis võimaldas teha kindlaks keelekasutuse seose Eesti NSVs võimul olnud ideoloogiaga. Kõrvale ei jäänud ka piltide uurimine, sest illustratsioonidel on lasteajakirjades oluline roll kanda.

Käesolev uurimistöo koosneb kahest peatükist. Esimene peatükk keskendub teoreetilistele lähtekohtadele, selgitades ära uurimistöös olulised võtmemõisted nagu imago, Kolmas Maailm, propaganda ja ideoloogia. Lisaks on samas peatükis toodud ülevaade uurimistöo metodoloogiast, st tekstide ja piltide uurimisest. Teine peatükk on mõtteliselt jaotatud kaheks

⁷ Vimmsaare, Urve. *Väärtushinnangute kujundamine ajakirjas „Täheke“*. Diplomitöö. Tartu Riiklik Ülikool, filoloogia teaduskond, žurnalistika kateeder, 1986.

⁸ Niin, Martina. *Väärtused 1987. ja 2004. aasta Tähekeses*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakond, 2005.

⁹ Karuoja, Elin. *Ajakirja Täheke õppekirjanduse toetajana*. Lõputöö. Tartu Ülikool, õpetajate seminar, alus- ja alghariduse õppetool, 2004.

¹⁰ Halliväli, Hede. *„Täheke“ laste lugemishuvi kujundajana*. Diplomitöö. Tallinna Pedagoogiline Instituut, raamatukogunduse ja bibliograafia kateeder, 1987.

¹¹ Talihärm, Ülle. *Vennasrahvaste lastekirjandus ajakirjas „Täheke“ 1965–1985*. Diplomitöö. Tallinna Pedagoogiline Instituut, raamatukogunduse ja bibliograafia kateeder, 1987.

¹² Mürsepp, Mare. *Lapse tähendus Eesti kultuuris 20. sajandil: kasvatusteadus ja lastekirjandus*. Doktoritöö. Tallinna Pedagoogikaülikool, sotsiaalteaduste dissertatsioonid, 2005.

¹³ Hiiemaa, Karin. *Aafrika retseptsioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917)*. Doktoritöö. Tartu Ülikool, ajaloo osakond, 2006.; Hiiemaa, Karin. *The Reception of the Third World in Estonia in 1918–1940*. – E. Medijainen; V. Made (toim.). *Estonian Foreign Policy at the Cross-Roads*. Helsingi: Kikumora Publications, 2002, lk 69.

osaks: esimeses pooles käsitletakse peaaegselt tsensuuri ja propaganda rolli Eesti NSV trükimeedias ning antakse ülevaade lasteajakirjast Täheke ja selle toimetusest. Peatüki teises osas analüüsitakse Kolmandat Maailma puudutavaid tekste, mis ilmusid Tähekeses 1960.–1991. aastatel. Sealjuures tuuakse välja enimlevinud teemad ning analüüsitakse, milline oli Kolmanda Maailma kuvand ning kuidas mõjutasid selle kujunemist suhted NSV Liiduga.

I TERMINOLOOGIA JA METODOLOOGIA

1.1 Imago

Imago ehk kuvand tähendab ühiskonnas kujunenud arusaama kellestki või millestki. Tekkinud kuvand võib mõjutada kellegi või millegi mainet, samuti võib see ühiskonnas tekitada eelarvamusi. Kuvandi puhul on tegu näiliku ettekujutusega, mistõttu ei pruugi see vastata tegelikkusele. Sellest hoolimata on loodud kuvandil mõju inimeste arusaamadele ja käitumisele.¹⁴ Imagot ja selle uurimist on püütud mõtestada ja selgitada mitmeti, millest on siin alapeatükis antud edasi mõned näited.

Ameerika kunstiajaloolane William John Thomas Mitchell on imagot mõtestanud viiel eri tasandil: graafiline, optiline, tajutav, mentaalne ja verbaalne. Graafilise kuvandi all peab ta silmas eelkõige pilte, fotosid, optilise all projitseerimist, tajutava puhul välimust ja meeltega tajutavat, mentaalse all mälestusi ja unistusi ning verbaalse juures metafoore ja kirjeldusi.¹⁵ Kuvandi tekkimine millegi või kellegi kohta on tihtilugu seotud eelarvamuste ja stereotüüpidega. Kuvand teistest riikidest ja sealsetest rahvastest tuleneb valikulisest hinnangust ja tähelepanekutest. Kuvandiloomet aitavad kinnistada kirjalikud tekstid, mis omakorda võivad tekitada tekstide adressaatides eelarvamusi.¹⁶

Prantsuse kirjandusteadlane Jean-Marc Moura on imago uurimisel eristanud omakorda kolm kategooriat: kirjeldused “teisest”, sotsiaalsed ja kultuurilised hoiakud ning autori isiklikud hoiakud või müüdid.¹⁷ Kuvandi uurimine, näiteks mingi konkreetse rahva või rahvuse kohta, toob välja enim levinud eelarvamused. Imagoloogia ülesanne on uurida ja analüüsida eelarvamusi ja stereotüüpe, nende tekkepõhjusi ja arengut, ning teha nende kohta teavitustööd ühiskonnas. Siiski ei tasu eeldada, et eelarvamuste tekkimist ja põhjust saaks täielikult ära hoida, sest need võivad aja jooksul uuesti tekkida.¹⁸

¹⁴ Hiiemaa, Karin. *Aafrika imago eestikeelses trükisõnas*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009, lk 18–19.

¹⁵ Refereeritud teosest *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*. M. Beller; J. Leerssen (toim.). Amsterdam: Rodopi, 2007, lk 3.

¹⁶ Beller, Manfred. Perception, image, imagology. – M. Beller; J. Leerssen (toim.). *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*. Amsterdam: Rodopi, 2007, lk 5.

¹⁷ Refereeritud teosest *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*, lk 10.

¹⁸ Beller. *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*, lk 11–12.

Saksa skandinavist Lutz Rühling on kuvandit mõtestanud kui igapäevaseid arusaamu või ettekujutusi, kusjuures neile omased tunnused ja ideed võivad muutuda peamisteks viisideks kirjeldamiseks mingit võõrast isikut või kollektiivi. Üldiselt avalduvad need piltides või kirjanduses. Taolised ettekujutused ei pruugi anda kogu ülevaadet, ent need on subjektiivselt loodud konstruktsioonid, mis sisaldavad endas muuhulgas ka ajaloolisi ja kultuurilisi elemente. Stereotüübid ei pea alati käima inimeste kohta, neid võib esineda ka mingite konkreetsete kohtade, riikide või muu sarnase kohta.¹⁹

Siinkohal oleks paslik eristada omavahel mõisted kuvand ja stereotüüp. Kuvand ei ole tugevalt kinnistunud arusaam, vaid on aldis muutustele. Sealjuures mängivad kuvandi tekkel rolli nii selle edastajad, tihtilugu meedia, kui ka vastuvõtjad. Imagot ei saa pidada vaid reaalsuse lihtsustamiseks, sest mõnikord on tegu eesmärgistatud tõe moonutamisega.²⁰ Stereotüüp seevastu tähendab mingit kindlat hoiakut, kinnistunud seisukohta.²¹ Stereotüüp on hoiak, mis kordub ja esineb üsna muutumatul kujul. Seda ei pruugi muuta ka uus informatsioon, mis võiks vana ümber lükata või seda mingil määral muuta. Kuvand võib olla mõjutatud olemasolevatest stereotüüpidest, mille põhjal on imago kujunenud, ent ei ole selle tingimuseks. Stereotüüpe iseloomustab muuhulgas sageli ka asjaolu, et need on loodud kellegi teise poolt ja need kanduvad ajas suhtluse teel edasi. Isiklikku kokkupuudet stereotüüpiseeritavaga ei pruugi siinkohal olla. Seega saadakse stereotüüpidest teada ja võetakse üle sageli ümbritsevatelt inimestelt.²²

Ameerika majandusteadlane ja filosoof Kenneth Ewart Boulding defineerib kuvandit kui subjektiivset teadmist, mis mõjutab inimese käitumist. Laste kuvand maailmast ja teistest inimestest moodustub kogemusega. Seega on lapse hoiak mõjutatav ning iga kord, kui ta omandab millestki uut informatsiooni, muutub tema kuvand ja käitumine selle konkreetse eseme, isiku, sündmuse või muu taolise kohta. Siiski ei pruugi kuvand millestki alati iga uue teabekillu ilmumisel muutuda, olemas on kolm võimalust, mis kuvandiga sel juhul võib juhtuda: kuvand ei muutu, kuvand on natukene uuest informatsioonist mõjutatud või kuvand muutub radikaalselt.²³

¹⁹ Samas, lk 13.

²⁰ Hiiemaa. *Aafrika imago eestikeelses trükisõnas*, lk 18–19.

²¹ Langemets, Margit; Tiits, Mai; Valdre, Tiia; Veskis, Leidi; Viks, Ülle; Voll, Piret (toim.). *Eesti keele seletav sõnaraamat*, 2009. <https://www.eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=stereot%C3%BC%C3%BCp&F=M> [viimati vaadatud 15.03.2023].

²² McCauley, Clark; Stitt, Christopher L; Segal, Mary. Stereotyping: From Prejudice to Prediction. – *Psychological Bulletin*, 1980, vol. 87, nr. 1, lk 202–205.

²³ Boulding, Kenneth E. *The Image: Knowledge in Life and Society*. Michigan: The University of Michigan Press, 1956, lk 6–8.

Tuginedes eelolevatele kuvandi definitsioonidele võib järeldada, et kuvand on tihtilugu seotud kindlas ühiskonnas levinud eelarvamuste ja ettekujutustega, mis on millelegi või kellelegi kindlale omistatud. Kuvand säilib hästi kirjalikes tekstides ja muudes vormides, mis omakorda tingib selle olemasolu ühiskonnas pikemas perspektiivis. Sealjuures on loodud kuvanditel mõju inimeste käitumisele ja arvamuse kujundamisele, olgugi et antud kuvand ei pruugi vastata tegelikkusele. Käesolevas uurimistöös on kuvandi mõiste kesksel kohal. Jutud Kolmandast Maailmast, millega lasteajakirja sihtrühmal enamasti puudub isiklik kontakt, loovad neist piirkondadest mingi teatud kuvandi. Tulenevalt ka asjaolust, et lastel on keerulisem eristada tõde vales, veel vähem tunda ära moonutatud tegelikkust, võtavad nad tõenäoliselt kirjapandut tõesena, mis omakorda võib panna aluse laste väärtushinnangutele ja arusaamale end ümbritsevast.

1.2 Propaganda

Propaganda on oma olemuselt tavapärane kommunikatsiooniprotsess, mille eesmärgiks on edastada mingit kindlat seisukohta ja veenda sihtrühma samamoodi arvama.²⁴ Propagandat on defineeritud ka kui mingi inimese või inimrühma ettevõtmisi, mis on suunatud teiste inimeste arvamuste mõjutamiseks, kusjuures toimub see teadlikult ja eesmärgi saavutamiseks kasutatakse psühholoogilist manipulatsiooni.²⁵ Propaganda mõiste pärineb 17. sajandist, kui Vatikan kirjeldas sellega „tõelist usku,“ st katoliiklust, kaitsvat organisatsiooni. Mõiste muutus levinumaks esimese maailmasõjaga.²⁶ Ei ole lihtne anda propagandale ühte kindlat ja selget definitsiooni, sest antud mõistel on sageli juures negatiivne konnotatsioon.²⁷ Propagandat on võrreldud sõja ja raske haigusega, kuna selle kaudu võib olla võimalus inimesi vastu nende tahtmist mõjutada. Propagandale on omistatud ka inimeste hoiakute muutmise tähendust. Küll aga ei ole siinkohal tegu väga täpselt piiritletud definitsiooniga, sest hoiakuid võivad kujundada või muuta ka näiteks õpetajad.²⁸

Propaganda ei pea olema alati negatiivne, nagu sellesse sageli suhtutakse, vaid võib olla ka positiivne või neutraalne. Tulenevalt propaganda mõiste definitsioonist – *ideede, õpetuse,*

²⁴ Taylor, Philip M. *Mõttereelv: propaganda ajalugu vanaajast tänapäevani*. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 2011, lk 24.

²⁵ Ellul, Jacques. *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*. New York: Vintage Books, 1973, lk x–xii.

²⁶ Taylor. *Mõttereelv: propaganda ajalugu vanaajast tänapäevani*, lk 17–19.

²⁷ Ellul. *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*, lk x.

²⁸ Taylor. *Mõttereelv: propaganda ajalugu vanaajast tänapäevani*, lk 17–19.

*vaadete levitamise poolehoidjate taotlemiseks*²⁹ – ei ole propaganda ainult poliitiline termin. Seega võib propaganda olla ka näiteks spordi-, toidu- või teadusteemaline. Seda, millisena keegi propagandat tajub, sõltub paljuski inimese enda tõekspidamistest, st kui propagandas esitatavaga ollakse nõus, siis on see „hea propaganda“, kui mitte, siis „halb propaganda“. Ajaloolase Philip Taylori sõnul on igaüks mingil määral nii propagandist kui ka selle ohver. Propaganda eesmärk on mõjutada inimesi sellisel määral, et nende arusaamad ja käitumine muutuks propagandistidele meelepäraseks. Seejuures on võimalik, et inimese valikut ise otsustada kahandatakse, sest propaganda veenab sihtgruppi tihtipeale neile endile teadmata. Lisaks on propaganda kasulik selle tegijatele, sest nemad on eduka veenmise korral peamised võitjad.³⁰

Propaganda sihtgruppi kuuluvaid inimesi käsitletakse ühtse tervikuna, st neid ei võeta eraldiseisvate isikutena. Suurde massi kuuludes kaob üksikindiviidil psüühilise vastupanu võime. Selleks, et propaganda jõuaks võimalikult paljudeni, peab propagandist kasutama kõiki olemasolevaid massimeediavõimalusi, nagu ajakirjandust, raadiot ja televisiooni, postreid, silmast-silma kohtumisi ja muid informatsiooni levitamise viise. Selle põhjus peitub asjaolus, et ainult ühte meediat kasutades ei ole propaganda eriti efektiivne, kuna ülesandeks on mõjutada inimese maailmavaadet ja sealtkaudu tema käitumist ja otsuseid. Propaganda efektiivsemaks muutmiseks kasutatakse tihtilugu ka tsensuuri või seaduseelnõusid. Olulist rolli omab poliitilise propaganda puhul ka haridus. Propagandat võib leida igast eluvaldkonnast, sest mida rohkemates kohtades seda on, seda suurem on tõenäosus eduks.³¹

Propaganda võib olla nii avalik kui ka varjatud. Viimase puhul ei pruugi inimene aru saada, et teda kuidagimoodi mõjutatakse, sest tegelikud eesmärgid jäävad sageli varjatuks. Sellist propagandaviisi tuntakse ka kui „musta propagandat“, mille vastand ehk „valge propaganda“ on aga avalik – selle tegevust suunab sageli mingi kindel organisatsioon, näiteks propagandaministeerium. Avaliku mõjutamise juures ei ole propaganda eesmärk ega allikad varjatud – seega on propaganda sihtgrupp sihilikust veenmisest teadlik.³²

²⁹ Raadik, Maire (toim.). *Eesti õigekeelsussõnaraamat*, 2018, <https://www.eki.ee/dict/qs/index.cgi?Q=propaganda&F=M> [viimati vaadatud 30.03.2023].

³⁰ Taylor. *Mõtteelv: propaganda ajalugu vanaajast tänapäevani*, lk 22–24.

³¹ Ellul, Jaques. *Propaganda tunnused*. – G. S. Jowett; V. O'Donnell (toim.). *Propagandast ja mõjustamisest: uusi ja klassikalisi käsitusi*. Tallinn: Tänapäev, 2011, lk 21–29.

³² Samas, lk 29–30.

Propaganda edu peitub järjepidevuses ja kestvuses, st katkendliku või lühikest aega kestva propaganda puhul ei pruugi see tungida inimese mõttemaailma. Eelpropaganda valmistab inimest ette mingit kindlat moodi reageerima, olgu siis mingile konkreetsele sõnale või sümbolile – seda nimetatakse tingrefleksiks. Selle saavutamine võtab mõistagi aega, sest inimesi on vaja nimetatud märksõnadega tuttavaks teha. Pikaajalise propaganda iseloomujooneks on lisaks veel müüdi loomine, st mingi kindla kuvandi tekitamine, näiteks ühiskonnast, rassidest, kommunismist. Kollektiivses müüdis saab inimene elada vaid pärast tingreflekside tekkimist. Sel viisil on inimese mõttemaailm propagandast läbi imbunud.³³

1.3 Ideoloogia

Ideoloogiat saab mõista kui mingile ühiskonnale omast või selles levitatavat uskumuste ja hoiakute süsteemi, millest võidakse juhendada oma seisukohtade kujundamisel.³⁴ Ideoloogia mõiste on ebamäärane ning sellel on mõnikord juures negatiivne konnotatsioon. Selle üks põhjus peitub asjaolus, et ideoloogia on teinekord vahend varjamaks inimese tegelikke huve, samuti toimub sage „meie“ ja „nemad“ vastandamine, mille puhul „meie“ seisab tõe eest, kuid „nemad“ ajavad taga mingit ideoloogiat. Seega võib väita, et ideoloogiat iseloomustab ühest küljest tõe ja vale moonutamine vastavalt sotsiaalsele või poliitilisele vajadusele. Ideoloogiat võib aga pidada ka mingi grupi põhimõteteks, mis omakorda loovad aluse sellesama grupi maailmavaate kujunemisele. Seega ei ole ideoloogia miski, mis on individuaalne.³⁵ Ideoloogiaga näitab see grupp ennast paremast valgusest, esitleb ennast kõrgemal olevana „nendest”.³⁶

Ideoloogia on oma tähenduselt vaadete süsteem, ideede- ja hoiakutekogu. Kuigi oma olemuselt ei ole ideoloogia poliitiline termin, sest see võib olla ka näiteks majanduslik, religioosne või kultuuriline, seostatakse mõistet sellegipoolest tihtilugu just poliitikaga. Sellest hoolimata iseloomustab ideoloogiat tõsiasi, et see on omane mingile sotsiaalsele grupile, kusjuures see konkureerib mingil määral teiste sotsiaalsete gruppidega.³⁷ Grupi

³³ Samas, lk 31–41.

³⁴ Reifen-Tagar, Michal; Cimpian, Andrei. Political Ideology in Early Childhood: Making the Case for Studying Young Children in Political Psychology. – *Advances in Political Psychology*, vol. 43, nr. 1, 2022, lk 6.

³⁵ Van Dijk, Teun A. *Ideoloogia: multidistsiplinaarne käsitus*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005, lk 11–20.

³⁶ Samas, lk 93.

³⁷ Romero, Gustavo Esteban. *Philosophy of Ideology*. – Javier Pérez Jara; Íñigo Ongay de Felipe (toim.). *Overcoming the Nature Versus Nurture Debate*. New York: Springer, 2023, lk 2.

moodustavad tihtilugu inimesed, kellel on ühine eesmärk, arvamus ja kus on rõhku asetatud kollektiivsustundele. Siiski ei pea grupi moodustamine olema seotud ainult mentaalsete teemadega, vaid võib põhineda ka inimeste majanduslikul, hariduslikul jms tasemel. See aga ei tähenda, et igal grupil peaks olema oma ideoloogia, kuigi jagatakse sarnaseid vaateid või kogemusi.³⁸

Ideoloogia võib tihti õiguspärastada võimu. Näiteks ühe grupi üleolev suhtumine või käitumine teise grupiga, kusjuures just võim ja domineerimine on siinjuures võtmesõnadeks.³⁹ Seega on eesmärgiks saavutada võim teiste gruppide üle, laiendamaks oma uskumuste leviala ühiskonnas.⁴⁰ Sealjuures ei oma tähtsust see, kas uskumus ka tegelikult tõele vastab.⁴¹ Ideoloogia puhul on olulisemaks väärtuseks suurenev ühtekuuluvustunne, sest kogu grupp seisab ühiste väärtuste eest. Lisaks pakub see grupiliikmetele justkui turvatunnet ja teadmist, et oma arusaamaga ei olda ükski. Otsus, millist ideoloogiat pooldada, ei pruugi tulla isiklikust motivatsioonist, vaid võib olla seotud ühiskonnas levinud liikumistega või hoopis mõne kindla isikuga. Mõnikord aga ei pruugi olla ka valikuvabadust ise otsustada, kusjuures ühiskonnas levinud enamik surub oma vaateid vähemustele peale.⁴²

Ideoloogia on suuresti seotud kirjapandud tekstiga, mistõttu omavad keelekasutus, loo sisu ja tähendus ideoloogia edastamisel, vastuvõtmisel ja ka uurimisel olulist rolli. Keel ja selle kasutus on peamine suhtlusvahend inimeste vahel, mistõttu loob see võimaluse hõlpsasti kanda edasi ühiskonnas levinud ideoloogiat. Kirjapandud tekst peidab endas pea alati teatud hoiakut mingi teema kohta. Diskursusanalüüsi ehk kõne või teksti uurimise abil on võimalik analüüsida keelevalikuid, looanalüüs annab aimduse kirjapandud teksti mõttest ning viimaks on oluline vaadata kogu tervikut ühiskondlikus kontekstis ehk tunda ära konkreetsele kultuuri- või ühiskonnaruumile omased hoiakud ja väärtused.⁴³ Kuna nii keel kui ka ideoloogia on mõisted, mida seostatakse tihti mingi inimgrupiga, siis sellest tulenevalt lasub diskursusel oluline roll ideoloogia uurimisel. Keel on suhtlusvahend, millega saab anda edasi grupile omast ideoloogiat.⁴⁴

³⁸ Van Djik. *Ideoloogia: multidistsiplinaarne käsitus*, lk 169–171.

³⁹ Samas, lk 165–168.

⁴⁰ Romero. *Overcoming the Nature Versus Nurture Debate*, lk 8–9.

⁴¹ Van Djik. *Ideoloogia: multidistsiplinaarne käsitus*, lk 155.

⁴² Romero. *Overcoming the Nature Versus Nurture Debate*, lk 21.

⁴³ McCallum, Robyn; Stephens John. Ideology and Children's Books. – Shelby Wolf, Karen Coats, Patricia Enciso, Christine Jenkins (toim.). *Handbook of Research on Children's and Young Adult Literature*. New York: Routledge, 2011, lk 360–362.

⁴⁴ Van Djik. *Ideoloogia: multidistsiplinaarne käsitus*, lk 153.

1.3.1 Laste ideoloogiline mõjutamine

Käesoleva uurimistöö keskpunktis on lasteajakiri Täheke. Nõukogude ühiskond ja trükimeedia oli tsenseeritud ning pidi sisaldama, hoolimata väljaande sihtrühmast ja vanusest, ideoloogilisi ja propagandistlikke jooni. Seetõttu olid laste mõjutamiseks ka lasteajakirjad vajalikul määral propagandistlikud, sest just laste mõttemaailma on lihtsaim mõjutada.

Lastele on igat laadi informatsiooni täiskasvanutega võrreldes kergem edastada, sest neil puuduvad tihtilugu eelnevad teadmised, oskus suhtuda igasse uude teabesse kriitiliselt ning on seetõttu avatumad. Sellest tulenevalt on lapsi lihtsam mõjutada, sest nad usuvad seda, mida nad loevad.⁴⁵ Kõige paremini võtab laps teavet omaks, kui ta saab samastuda. Seetõttu on jutud, mille peategelasteks on lugejaga samavanuselised lapsed ning keda ümbritsev keskkond on võrreldav adressaadi omaga, efektiivsed. Keelekasutus on propaganda üheks tugevaimaks relvaks, sest sellega saab omistada olemasolevatele sõnadele uusi tähendusi, nagu näiteks „demokraatia“ kommunistlikus riigis või „kapitalism“ kui ahnuse sünonüüm.⁴⁶

Propaganda on tihtilugu rajatud emotsioonidele, kusjuures on tüüpiline, et teavet esitatakse valikuliselt ehk selles ei peitu kogu tõde.⁴⁷ Üheks lasteajakirjanduse eesmärgiks oli lugejates tekitada kollektiivsustunnet, lisaks ei tohtinud tähelepanuta jääda ka lastele eeskujude loomist, seda peamiselt eeskujuliku nõukogude inimese kujul. Lastele ja noortele pakutav haridus oli üheks oluliseks viisiks õpetada nõukogulikku ideoloogiat, sest just neist pidid tulevikus saada režiimitruud kodanikud.⁴⁸ Ideoloogia ei kandu siiski edasi ainult teksti kaudu, vaid ka muude semiootiliste märkide abil, näiteks piltidega. Seega moodustab tekst ja visuaal koos suurema pildi, kui seda teeks vaid üks kommunikatsioonivahend.⁴⁹ Samuti võimaldavad pildid või joonistused tekstist aru saada ka neil, kes veel ise lugeda ei oska.⁵⁰

Uurimustes, mis keskenduvad poliitilisele psühholoogiale, jääb sageli lapsi puudutav vaatepunkt tagaplaanile või üldse ära. Selle põhjuseks tuuakse tihtilugu asjaolu, et lastel ei

⁴⁵ Tagsorean, Carmen. Between Manipulation, Propaganda and Education – The Activity of the Romanian Journals for Children during the Communist Regime. – *Espacio, Tiempo y Educación*, vol. 4, nr. 1, Salamanca: FahrenHouse, 2017, lk 3–4.

⁴⁶ Solnica, Emilia. Two Sides of the Coin: What Role Did Propaganda Play in a Post-War Education. – *International Journal of Arts & Sciences*, vol. 7, nr. 5, 2014, lk 560.

⁴⁷ Taylor. *Mõtterelv: propaganda ajalugu vanaajast tänapäevani*, lk 26.

⁴⁸ Tagsorean. *Espacio, Tiempo y Educación*, lk 3–4.

⁴⁹ McCallum; Stephens. *Handbook of Research on Children's and Young Adult Literature*, lk 362.

⁵⁰ Tagsorean. *Espacio, Tiempo y Educación*, lk 6.

ole veel piisavalt oskusi ja teadmisi taoliste teemade omandamiseks või mõistmiseks.⁵¹ Lastele suunatud kirjandus kajastab täiskasvanute suhtumist neisse, mistõttu võib neid mõista ka kasvatusliku abimehena, st kirjapandu pakub sihtrühmale võimalusi enda arendamiseks ja teadmiste kogumiseks.⁵² Tihtilugu on olnud levinud arvamus, et laste kognitiivne võimekus ei ole piisav ning nad ei mõista end ümbritsevat ühiskonda. Antud väide ei vasta siiski tõele, sest lapsed tajuvad juba varakult ühiskonnakorraldusi ja kannavad teistega suheldes üle õpitud teadmisi.⁵³ Nad omandavad keele kaudu teavet enda keskkonna kohta.⁵⁴ Lapsepõlves kogetu mõjutab sealjuures suuresti ka elu täiskasvanuna, sest sel perioodil õpib laps aru saama endast ja teistest, st teda ümbritsevatest inimestest.⁵⁵

1.4 Kolmas Maailm

Termin Kolmas Maailm on tekitanud ja tekitab siiani mõnikord poleemikat. Vastust küsimusele, kas Kolmas Maailm on päriselt eksisteeriv nähtus või on see mõtteliselt konstrueeritud termin, ei ole samuti kuigi kerge leida. Lisaks valmistab probleeme mõiste kategoriseerimine, st millise valdkonnaga, nt poliitilise või geograafilisega, on see seotud.⁵⁶ Mõiste võttis esimesena kasutusele 1952. aastal prantsuse majandusteadlane ja demograaf Alfred Sauvy. Antud termin viitab Aafrika, Aasia, Ladina-Ameerika ja Lähis-Ida riikidele, mille puhul on märgatav üks ühine tunnusjoon – rahva opositsioon neid rõhuvale ülemvõimule. Kolmas Maailm oli Sauvy definitsiooni järgi ideoloogiline mõiste, sest paljusid selle alla kuuluvaid riike ühendasid sarnased minevikukogemused, nagu näiteks kolonialism. Ta võrdles Kolmandat Maailma *tiers état*'ga Prantsuse revolutsiooni aegadest ehk ta tõmbas paralleele prantsuse kodanikkonnaga. Sellest tulenevalt oli neil aladel potentsiaali revolutsiooniks.⁵⁷ Kolmas Maailm oli Sauvy kohaselt eksisteerinud iseseisvalt, sõltumata esimese kahe vastuoludest. Seda iseloomustas erinev sotsiaalne ja majanduslik ülesehitus, mis valdavalt olid jagunenud kapitalistlikuks ja sotsialistlikuks – ehk nende

⁵¹ Reifen-Tagar; Cimpian. *Advances in Political Psychology*, lk 2.

⁵² Müürsepp. *Lapse tähendus Eesti kultuuris 20. sajandil: kasvatusteadus ja lastekirjandus*, lk 39–41.

⁵³ Reifen-Tagar; Cimpian. *Advances in Political Psychology*, lk 14.

⁵⁴ McCallum; Stephens. *Handbook of Research on Children's and Young Adult Literature*, lk 360.

⁵⁵ Müürsepp. *Lapse tähendus Eesti kultuuris 20. sajandil: kasvatusteadus ja lastekirjandus*, lk 29.

⁵⁶ Elmers, Kati. *Kolmas maailm – terminoloogia probleeme*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, Filosoofiateaduskond, Lähiajaloo õppetool. Tartu, 2007, lk 3–6.

⁵⁷ Hadjor. *Dictionary of Third World Terms*, lk 3–4.

kõrval oli olemas ka mingi kolmas ühiskonnakorraldus.⁵⁸ Ei saa väita, et Sauvy definitsioon oleks olnud kuidagi halvustav või alavääristav.⁵⁹

Kui 1960. aastate lõpuks oli Kolmanda Maailma mõiste kasutusel eelkõige läänemaailmas, siis 1980. aastate keskpaigaks oli see muutunud kogu maailmas suupäraseks, k.a. Kolmandas Maailmas endas. Selle üheks põhjuseks võib pidada nende riikide kasvavat teadlikkust oma murekohtadest ja sarnastest suhetest teiste riikidega.⁶⁰ Laialdasemalt leidis mõiste kasutust külma sõja ajal, mil üksteise vastu olid vastandunud kapitalistlik lääs ja kommunistlik ida. Riigid, mis ei olnud seotud NATO-ga ega kuulunud ka kommunistlike riikide hulka, kategoriseeriti Kolmanda Maailma riikideks. Seega oli kogu maailm jaotatud poliitiliselt ja majanduslikult kolmeks.⁶¹ NSV Liidule ei olnud Kolmanda Maailma mõiste koheselt meeltemööda, sest see viitas võimalikule kolmandale maailmakorrale kapitalismi ja kommunismi kõrval.⁶²

Enne Kolmanda Maailma kasutusele võtmist nimetati neid alasid omadussõnadega, mis viitasid Euroopa ülimuslikkusele ja võisid kohati olla ka rassistlikud, näiteks „alaarenenud“, „tsiviliseerimata“, „primitiivne“.⁶³ Üheks alternatiiviks on pakutud välja „arengumaade“ terminit. Kuigi mõlemad mõisted sisaldavad endas teatavat emotsionaalsust, peituvad „arengumaade“ kontseptis aga tugevalt lääne väärtushinnangud. Mitmed läänes levinud arusaamad või ideed, nt moderniseerimine ja kapitalism, ei ole kogu maailmas toetust leidnud, mistõttu ei saa neid võtta universaalsete põhimõtetenähtena.⁶⁴ Kui lähtuda arusaamast, et areng ei pruugi lääne seisukohalt olla olemuslikult universaalne nähtus, siis ei ole arengut võimalik ka üheselt mõõta, sest seda mõjutavad mitmed tegurid, nagu näiteks keskkond, rahvastik ja kliima, mis on igal riigil erinevad.⁶⁵

Tihtilugu seostatakse riigi arengut selle majandusliku edukusega, ent areng ei pea olema piiritletud ainult materiaalsel tasandil. Arengu alla kuuluvad ka mentaalsed väärtused, nagu hoiakud, turvatunne, institutsioonid ja rahvastikusisesed muutused.⁶⁶ Ajaloolane Martin W. Lewis on toonud välja, et sageli lähtutakse moderniseerimise aspektist, mis justkui viitaks

⁵⁸ Hadjor. *Dictionary of Third World Terms*, lk 3–4.

⁵⁹ Elmers. *Kolmas maailm – terminoloogia probleeme*, lk 10.

⁶⁰ Hadjor, *Dictionary of the Third World Terms*, lk 6.

⁶¹ Pal, Arjun. *The Third World...or is it not? – Conference PIL: Debates on Third World Approaches to International Law*, India, 2017, lk 1.

⁶² Hadjor. *Dictionary of Third World Terms*, lk 5.

⁶³ Samas, lk 3–4.

⁶⁴ Elmers. *Kolmas maailm – terminoloogia probleeme*, lk 15.

⁶⁵ Samas, lk 45.

⁶⁶ Parts, Eve. *Arenguökonomika*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000, lk 16–18.

Kolmanda Maailma alla kuuluvate alade alaarengule.⁶⁷ Küll aga on sotsiaalkultuuriline ja majanduslik areng omavahel sel moel seotud, et mida paremad tingimused on ühiskonnas loodud inimese isiklikuks arenguks, seda suurem on tõenäosus, et riigi materiaalne olukord paraneb.⁶⁸

Kolmanda Maailmaga käivad eelmainitust tulenevalt tihtilugu käsikäes ka märksõnad „vaesus“ ja „vähem arenenud“.⁶⁹ Lewis pakub välja, et muuhulgas võiks kasutada ka mõisteid „vaesed piirkonnad maailmas” ja „jõukad piirkonnad maailmas”, sest üldjuhul kategoriseeritakse riike just nende jõukuse järgi.⁷⁰ Ka vaesus on aga väga subjektiivne mõiste, mis oleneb suuresti kontekstist ja võrdlusmomendist. Vaesus ühes riigis ei tähenda sama mingis muus riigis, mistõttu ei päde selline riikidevaheline võrdlus.⁷¹ Sealjuures jääb mõnikord tagaplaanile tõsiasi, et neil piirkondadel ei lastud minevikus areneda ning nende vaesusest rikastusid mitmedki riigid.⁷² Kati Elmers pakub Kolmanda Maailma mõistele välja omapoolse variandi – maailma enamus või maailma suurem osa – mis olla neutraalne ega sisaldavat endas ühtegi poliitilist või sotsiaalmajanduslikku viidet. Mõiste lähtub tõsiasjast, et tänapäeval vaesteks riikideks peetavad piirkonnad moodustavad kogu maailmast rohkem kui poole.⁷³

Kolmanda Maailma mõiste on seega ajaga muutunud poliitilisest ja ideoloogilisest tähendusest majanduslikuks terminiks. Kuigi mõistele on osaks saanud palju kriitikat, on see siiski aktsepteeritav ja kasutamist väärt termin. Seetõttu on käesolevas uurimistöös otsustatud antud termini kasuks. Eelkirjutatust nähtub, et mõistele ei ole hetkel olemas alternatiivi, mis arvestaks piirkonna ajaloolise tausta ja ühiste kogemustega ega sisaldaks endas tugevalt läänemaailma väärtusi. Siinkirjutaja on arvamusel, et Kolmas Maailm ei ole oma tähenduselt solvav ega sobimatu, vaid hoopis selle alla kuuluvaid piirkondi positiivselt ühendav mõiste. Ühine koloniaalminevik on avaldanud mingil määral mõju igale endisele kolooniale ning ühine kogemus on see, mis võimaldab riikidel tugevdada omavahelist koostööd ja parendada suhteid muudegi riikidega. Arengu hindamine peaasjalikult

⁶⁷ Lewis, Martin W. *Is There a Third World?* – *Current History*, vol. 98, nr. 631. California: University of California Press, 1999, lk 355.

⁶⁸ Parts. *Arenguökonomika*, lk 17.

⁶⁹ Hadjor. *Dictionary of Third World Terms*, lk 5.

⁷⁰ Lewis. *Current History*, lk 358.

⁷¹ Elmers. *Kolmas maailm – terminoloogia probleeme*, lk 33.

⁷² Hadjor. *Dictionary of Third World Terms*, lk 5.

⁷³ Elmers. *Kolmas maailm – terminoloogia probleeme*, lk 47.

majanduslikust edukusest lähtuvalt on üheülbaline ja ei ole kuigi põhjendatav, sest raha ei pruugi tagada inimese isiklikku, ja sellest tulenevalt ka kogu ühiskonna, progressi.

1.5 Kriitiline diskursus

Kriitiline diskursusanalüüs on uurimismeetod, millega uuritakse kõnet või teksti kontekstist lähtudes. Diskursuse mõiste defineerimine on üsna keeruline ülesanne, mistõttu on sellel erinevaid selgitusi. Kui keeleteadlase Teun A. van Dijki definitsioon on laiahaardeline ja hõlmab endas peale esitatud teksti ka mitteverbaalseid elemente, siis piiritletumas tähenduses on diskursus valmis kõne või tekst.⁷⁴ Van Dijk keskendub peamiselt sotsiokognitiivsele meetodile, mis uurib eelarvamusi ja hoiakuid mingi teise rassi või etnose kohta. Nendega seostatakse tekstides sageli samu või sarnaseid märksõnu, mis omakorda tingib ühiskonnas mingi kindla seisukoha võtmist kajastatava kohta.⁷⁵

Ideoloogiat võib leida nii suulises kui ka kirjalikus eneseväljenduses ning muudes kirjapandud tekstides, seega on diskursus ja ideoloogia sageli omavahel seotud. Diskursus on üheks meetmeks, kuidas ideoloogiat uuesti edasi kanda ja analüüsida, milleks on vajalik uurida kirja pandud sõnade politiseeritust, st sõnad kannavad endas nende väljaütleva või kirjapanija võimu.⁷⁶ Ka võim ja ideoloogia on tihti üksteisega seonduvad mõisted. Ideoloogilise võimu omamine tähendab mingi teise grupi, tavaliselt vähemuse, allasurumist – see omakorda toob endaga sageli kaasa teise grupi vabaduse piiramise. Selle saavutamiseks kasutatakse erinevaid ressursse, nt institutsioone või inimeste baasvajadusi, enda huvide kohaselt. Küll aga ei pea võim omama alati negatiivset tähendust, see võib olla ka mingi kokkuleppe tulemus.⁷⁷

Van Dijk defineerib diskursust kui kommunikatiivset sündmust, st kahe või enama inimese vahel toimub suuline või kirjalik suhtlus. Oma rolli mängivad sealjuures teksti või kõne ilmumise aeg, koht ja kontekst.⁷⁸ Keelekasutus omab sealjuures olulist rolli nii teksti kui kõne mõistmisel. Näiteks analüüsib kriitilise diskursuse üks koolkond, kriitiline lingvistika, teksti selle grammatilisest küljest, selgitamaks välja grammatika olulisust tähenduse loomisel, sest grammatikat saab kasutada ära ka ideoloogia edasiandmisel.⁷⁹ Teksti

⁷⁴ Van Dijk. *Ideoloogia: multidistsiplinaarne käsitus*, lk 231.

⁷⁵ Laherand, Meri-Liis. *Kvalitatiivne uurimisviis*. Tallinn: Sulesepp, 2010, lk 325–328.

⁷⁶ Van Dijk. *Ideoloogia: multidistsiplinaarne käsitus*, lk 228.

⁷⁷ Samas, lk 192–193.

⁷⁸ Samas, lk 231.

⁷⁹ Laherand. *Kvalitatiivne uurimisviis*, lk 325–328.

uurimisel ei tuleks siiski tähelepanu koondada vaid kirjapandule, vaid ka seda ümbritsevale, st piltidele, graafikutele vms. Lisaks on oluline jälgida, kuidas asetseb tekst paberil, milline on teksti suurus ja kas see eristub kuidagi muust kirjasolevast tekstist. Kogu eelnimetatu eesmärk on tõmmata tekstile tähelepanu ja aidata tarbijal eristada olulisemat infot vähemolulisemast. Graafilisel tasandil on muuhulgas võimalik anda edasi ideoloogiat, kusjuures piltide, teksti suuruse, kujunduse jms abil saab mõjutada teksti tähendust.⁸⁰

Ideoloogiat on keelelisel tasandil võimalik väljendada näiteks isikuliste asesõnadega, mis vastandavad tihtipeale omavahel „meie“ ja „nemad“. See on oluline, sest ideoloogia on sageli seotud mingi kindla inimrühmaga ning nii viisi on võimalik luua või tugevdada gruppidentiteeti või samastumist teiste grupiliikmetega.⁸¹ Diskursuse analüüsimisel on oluline pöörata tähelepanu teksti kontekstile, st millistes tingimustes on tekst loodud ja avaldatud. Tähelepanu tuleb pöörata ka võimalikule ideoloogilisele kontrollile. Selleks, et diskursus mõjuks teksti tarbijale, on vajalik, et ta kirjapandut ka mõistaks. Sel juhul on võimalik, et tekstis kirjutatu mõjutab lugeja hinnanguid ja arvamust millegi või kellegi kohta.⁸²

Mõnikord valitseb arvamus, et ideoloogiat omandavad vaid täiskasvanud, sest nad on piisava elukogemusega, et sellest aru saada. Siiski omandavad ideoloogiat mingil määral juba lapsed. Lapsepõlves õpitakse saama aru sotsiaalsetest suhetest ja kuuluvusest. Seega omandavad nad n-ö eeltingimused mingi kindla ideoloogia vastuvõtmiseks täiskasvanueas. Hinnangu või oma arvamuse kujundamiseks piisab tihtilugu, et teksti lugeja suhtub sellesse kui tõesse ega kahtle esitatud teabes. Seejärel lisab inimene loetud informatsioonile juurde oma isikliku arvamuse, mis omakorda põhineb varasemalt omandatud väärtustele.⁸³ Siit tulenebki diskursusanalüüsi roll käesolevas uurimistöös. Analüüsitavateks objektideks on kirjapandud jutud Kolmandast Maailmast lasteajakirjas Täheke nõukogude perioodil. Mõistmaks, miks on neist maadest kirjutatud just sellisel viisil, nagu seda on tehtud, on tarvilik analüüsida kirjapandu laiemat tähendust ja asetada see ajalise-ruumilisse konteksti. Antud uurimistöös mängib rolli ajakirja ilmumiskoht (Eesti NSV) ja -aastad (1960–1991). Tähelepanuta ei saa kõige selle juures jätta ajakirja sihtrühma ja ka kaasajal valitsenud

⁸⁰ Van Djik. *Ideoloogia: multidistsiplinaarne käsitus*, lk 239–240.

⁸¹ Samas, lk 242.

⁸² Samas, lk 285–288.

⁸³ Samas, lk 292–293.

ideoloogiat, mis võib suuresti mõjutada kirjapandut ning seeläbi ka lapsi ja nende arusaama end ümbritsevast.

1.6 Pilt kui uurimisvahend

Et uurimisobjektiks on lasteajakiri, milles on olulisel kohal teksti kõrval illustratsioonid, siis on töö analüüsiks ka neile tähelepanu pööratud.

Pildid väljendavad rohkemat, ja võivad seega olla hoopis mõjusamad, kui seda on võimalik sõnadesse panna. Need võivad anda edasi ühiskonnas levivaid arusaamu, ka ideoloogilisi sõnumeid.⁸⁴ Representatsioon tähendab millegi või kellegi kujutamist, millega tekib vaatlejale teatud ettekujutus representeeritavast. Kujutluspildi manamiseks on eri võimalusi, levinumateks viisideks on kirjeldus ja pildid.⁸⁵ Positiivne representatsioon ei salga kultuurilisi erinevusi, vaid hoopis näitab neid positiivses valguses.⁸⁶

Selleks, et uurida pilte ja fotosid, tuleb kõigepealt teha kindlaks, mis või kes on pildil. Fotoaparaadiga tehtud pilte sageli usaldatakse ja usutakse. Foto on tarbijale tekstist kõnekam, hoolimata asjaolust, et pildil ei pruugi olla kajastatud tõde.⁸⁷ Fotot ei saa aga teha ilma inimeseta, mistõttu annab iga foto edasi selle tegija hinnanguid ja fotograafi tõlgenduse pildistatavast.⁸⁸ Piltide analüüsimisel ei saa tähelepanuta jätta semiootika olulisust, sest just märkide tõlgendamine annab uurijale vastuse küsimusele, mida pildil on kujutatud. Mõistmaks, mis rolli mängivad pildid ühiskonnas levinud arusaamade loomisel, on abiks diskursusanalüüs. Pilt on vahend inimeste veenmiseks ja mõjutamiseks ning diskursusanalüüs proovib sealjuures leida vastuseid veenmise strateegiate kasutamise kohta.⁸⁹

Pildid avaldavad tihtilugu inimestele suuremat mõju kui tekst ning neist on teinekord võimalik lugeda välja rohkem informatsiooni kui kirjapandust. Kõrvuti asetsevad pilt ja tekst seega täiendavad üksteist märgatavalt. On tehtud kindlaks, et teinekord jäävad inimestele

⁸⁴ Samas, lk 229.

⁸⁵ Hall, Stuart. Representatsioon, tähendus ja keel. – S. Hall; J. Evans; S. Nixon (koost.). *Representatsioon: Kultuurilised representatsioonid ja tähistamispraktikad*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia Kirjastus, 2018, lk 20–21.

⁸⁶ Hall, Stuart. Vastuhakk rassilisele representatsioonirežiimile. – S. Hall; J. Evans; S. Nixon (koost.). *Representatsioon: Kultuurilised representatsioonid ja tähistamispraktikad*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia Kirjastus, 2018, lk 256.

⁸⁷ Laherand. *Kvalitatiivne uurimisviis*, lk 236.

⁸⁸ Sontag, Susan. *Fotograafiast*. Tallinn: Tänapäev, 2006, lk 15.

⁸⁹ Laherand. *Kvalitatiivne uurimisviis*, lk 243–245.

pildid paremini meelde kui tekst, lisaks on fotod mõnikord kirjapandust arusaadavamad.⁹⁰ Fotosid peetakse teinekord usaldusväärsemaks tekstist, see justkui tõestab kirjapandut või hoopis mõnda muud varasemat, ent mitte kindlat, uskumust.⁹¹ Tehtud fotod muudavad saadud kogemused reaalsuseks. Piltidega on võimalik suurendada inimestes huvi juba olemasoleva vastu veelgi, kusjuures tehtud fotod talletavad sündmusi, emotsioone jms.⁹²

⁹⁰ Harper, Douglas. Talking about Pictures: A case for photo elicitation. – *Visual Studies*, vol. 17, nr. 1, 2002, lk 13–14.

⁹¹ Sontag. *Fotograafia*, lk 13.

⁹² Samas, lk 18–21.

II EESTI NSVs AVALDATUD TÄHEKESE TEKSTIDE ANALÜÜS KOLMANDAST MAAILMAST

2.1 Trükimeedia Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis

Meedia on vahend, mida saab kasutada mingi eesmärgi täitmiseks, olenemata riigi- või ühiskonnakorraldusest. Nii oli ka NSV Liidus, st ka Eesti NSVs. Nõukogude ühiskonnas oli meedia üheks peamiseks ülesandeks levitada kommunistlikku propagandat, olles sellega totalitaarse režiimi instrument.⁹³ Meedia oli NSV Liidus riigi kontrolli all, mis andis riigile ülilusliku võimu kõiges, mis vähegi meedia sisusse ja tootmisse puutus.⁹⁴

Kõrgeim võimukandja Eesti NSVs oli Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee (EKP KK), mis täitis ja andis aru Moskvast asuvale Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomiteele (NLKP KK).⁹⁵ Eesti ajakirjandusest sai kiiresti Nõukogude ajakirjanduse osa, eeldused selleks loodi juba aastatel 1940–1941. Antud aja jooksul võeti suurem osa Eesti ajalehtede ja -kirjade toimetused üle, need riigistati ning need kuulusid edaspidi Eesti NSV Riikliku Kirjastuskeskuse alla.⁹⁶

Meedia oli nõukogude perioodil hierarhiline, st mida olulisem oli mingi väljaanne riigile, seda tugevam oli kontroll ja tsensuur. Kommunistlik partei seisis selle eesotsas, st meedia kuulus parteile,⁹⁷ mis kontrollis seda nii ideoloogilisest kui ka administratiivsest aspektist lähtudes. Viimane nägi ette toimetuse suuruse määramist, peatoimetajate nimetamist, ajakirjanike koolitamist ja vajadusel ka nende karistamist, palganumbrite suurust jpm. Ühtegi meediaväljaannet ei saanud avalikkuse ette lasta enne parteipoolset heakskiitu.⁹⁸ See oli seotud asjaoluga, et ükski kommunistlik partei ega sellega seonduv osa või isik ei

⁹³ Baločkaite, Rasa. The Troubled Landscapes of the Soviet Media: Dictators as Celebrities, Foreign Broadcasts, Shadow Medias, and Propaganda taken for Fun. – Savaş Çoban (toim.). *Media's Role in the Socialist Era*. Kiel: Amani International Publishers, 2013, lk ix.

⁹⁴ Usacheva, Veronica. Soviet Model of Mass Media: Mutual Relations and Reciprocity between Mass Media and State Authorities. – Savaş Çoban (toim.). *Media's Role in the Socialist Era*. Kiel: Amani International Publishers, 2013, lk 18.

⁹⁵ Lauk, Epp; Kreegipuu, Tiiu. Was it all pure propaganda? Journalistic practices of 'silent resistance' in Estonian Soviet journalism. – Savaş Çoban (toim.). *Media's Role in the Socialist Era*. Kiel: Amani International Publishers, 2013, lk 42.

⁹⁶ Kreegipuu, Tiiu. Ajakirjandus Nõukogude Eestis külma sõja võitlusvahendina. – T. Tannberg (koost.). *Nõukogude Eesti külma sõja ajal*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2017, lk 168.

⁹⁷ Usacheva. *Media's Role in the Socialist Era*, lk 18.

⁹⁸ Lauk; Kreegipuu. *Media's Role in the Socialist Era*, lk 42–43.

kuulunud kriitika alla. Arvamust võis avaldada vaid mitte-kommunistlike riikide kohta,⁹⁹ mis oli isegi soositud. Populaarsemad teemad sealjuures olid näiteks inimõiguste rikkumised ja madal elatustase.¹⁰⁰

Propagandal oli nõukogude ajakirjanduses oluline roll. Selle, nagu ka teiste propagandameetmete eesmärgiks oli inimesi mõjutada ja kasvatada üles uut nõukogude generatsiooni, mille esindajaid on nimetatud ka *homo soveticus*'eks. Tema kasvatamine nägi ette suletud ühiskonna loomist, kus puuduks kriitiline avalikkus ja selle liikmetel individuaalne mõttemaailm.¹⁰¹ Nõukogude ühiskonnas kaalus kollektiiv üle üksikindiviidi,¹⁰² mistõttu pidid ajakirjanduses olema rakendatud leninlikud põhiprintsiibid nagu parteilisus, ideelisus, rahvalikkus, tõepärasus ning kriitika ja enesekriitika. Parteilisus avaldus nii töölisel kui ka isiklikul tasandil. Esimese puhul olid sagedasemateks tööülesanneteks väljaannete tööplaanide kinnitamine, teise puhul oli märksõnaks ajakirjaniku kuulumine parteisse, eriti just juhtivamatel kohtadel töötavate ajakirjanike puhul. Selle üheks eesmärgiks oli asjaolu, et nii oli ajakirjanikke lihtsam kontrollida ja neile käske jagada.¹⁰³

Vihalemm ja Lauristin on poliitilise kontrolli jaganud viieks astmeks, esimene neist kõige tugevama kontrolliga. Sinna alla kuulusid üleliidulised trükiväljaanded ja igas liiduvabariigis ilmuvad venekeelsed ideoloogilised ajalehed või -kirjad.¹⁰⁴ Hierarhia kõrgeimal astmel seisis üleliiduline ajaleht Pravda, millel olid vasted igal liidumaal, Eesti NSVs Rahva Häääl ja Sovetskaja Estonia. Kõiki trükiajakirjanduses väljaantavaid numbreid kontrollis lisaks kommunistlikule parteile ka 1940. aastal loodud Eesti NSV tsensuuriamet ehk Glavlit, ent kontrolli olulisust ja põhjalikkust määras väljaande tähtsus, st olulisematel väljaannetel oli suurem kontroll kui vähemtähtsatel. Samuti viidi kontroll läbi kolmel tasandil – kohalikul, liiduvabariiklikul ja üleliidulisel tasandil.¹⁰⁵ Neljandasse gruppi kuulusid kultuuriväljaanded, naistajakirjad jm. Poliitiline kontroll oli siinjuures oluliselt väiksem, mis võimaldas kirjutada tabuteemadel, põimides need ridade vahele.¹⁰⁶ Võib

⁹⁹ Usacheva. *Media's Role in the Socialist Era*, lk 19.

¹⁰⁰ Lauk; Kreegipuu. *Media's Role in the Socialist Era*, lk 54.

¹⁰¹ Kreegipuu. *Nõukogude Eesti külma sõja ajal*, lk 164–165.

¹⁰² Lauk; Kreegipuu. *Media's Role in the Socialist Era*, lk 53.

¹⁰³ Kreegipuu. *Nõukogude Eesti külma sõja ajal*, lk 179–180.

¹⁰⁴ Vihalemm, Peeter; Lauristin, Marju. Eesti ühiskonna ja meedia muutumine 1965–2004. – Vihalemm, Peeter (toim.). *Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk 4.

¹⁰⁵ Kreegipuu. *Nõukogude Eesti külma sõja ajal*, lk 168–171.

¹⁰⁶ Vihalemm; Lauristin. *Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004*, lk 6.

oletada, et ka lasteajakirjad kuulusid just siia gruppi, sest kontroll nende üle ei olnud niivõrd suur võrreldes teiste väljaannetega.

1960. aastatest muutus teemade hulk, mida ajakirjanduses käsitleti, suuremaks, seda eriti kohalikes ajalehtedes, kultuurilehtedes ning noortele suunatud ajakirjanduses.¹⁰⁷ Sulaga leebus olustik, mis kuni 1970. aastate keskpaigani oli ideoloogilisest vaatepunktist vaadatuna meedias kõige vabama aeg Eesti NSVs.¹⁰⁸ Stagnatsiooni lõpuperioodil muutus tsensuur leebemaks, mistõttu lasti varasemast rohkem läbi teemasid, mis varem jäid lugejale kättesaamatuks.¹⁰⁹ Muutused meedias hakkasid aset leidma 1980. aastatel, olles tihedalt seotud glasnosti ja perestroikaga. Teemad, mis varem ei kannatanud absoluutselt kriitikat, nagu näiteks poliitilised ja majanduslikud reformid ning inimeste eraelu, lisandusid avalikkuse orbiidi alla, neid kajastati massimeedias.¹¹⁰

2.2 Ajakiri Täheke

Täheke on eesti vanim järjepidevalt ilmunud lasteajakiri, mis nägi esmavalgust 1960. aastal. See loodi noorteajakirja Pioneer eeskujul, 1977. aastani valmisid mõlemad väljaanded ka sama toimetuse alt.¹¹¹ Uue ajakirja loomise inspiratsiooniks olid Tähekeses 1960.–1977. aastal vastutava sekretärina töötanud Olivia Saare sõnul Läti ja Leedu NSVs ilmuvad lasteajakirjad – Lätis Zīlīte ja Leedus Genys.¹¹² Lugejaskonna peamine vanus on 5–10- eluaastat, mistõttu koosneb ajakiri peajasjalikult lastejuttudest ja luuletustest, erinevatel teemadel artiklitest, mõistatustest, jutu- ja joonistusvõistlustest ning rohketest illustratsioonidest. Täheke ülesehitus ei ole ajaga märkimisväärselt muutunud.¹¹³ Ajakiri on muuhulgas olnud loomelavaks paljudele eesti lastekirjanikele ja kunstnikele, sageli avaldati selles väljavõtteid veel ilmunuta teostest.¹¹⁴ Käesolevas uurimistöös vaadeldaval perioodil oli Tähekesel kaks peatoimetajat: Holger-Feliks Pukk 1960.–1973. aastal ja Elju Mardi 1974.–2003. aastal.

¹⁰⁷ Kreegipuu. *Nõukogude Eesti külma sõja ajal*, lk 166–167.

¹⁰⁸ Hennoste, Tiit; Kurvits, Roosmari. *Eesti ajakirjanduse 100 aastat*. Tallinn: Riigikantselei ja AS Postimees Grupp, Post Factum, 2019, lk 88–89.

¹⁰⁹ Lauristin, Marju; Vihalemm, Peeter; Brikše, Inta; Bulota, Jonas; Dūze, Dace; Kaalep, Tiina; Tapinas, Laimonas. *The Period of Stagnation (1969–1986). – Towards a civic society*. Tartu: Nota Baltica Ltd., 1993, lk 212.

¹¹⁰ Usacheva. *Media's Role in the Socialist Era*, lk 28–29.

¹¹¹ Sulbi, Raul. Lasteajakiri Täheke peab 50. sünnipäeva. – *Postimees*, 2010.

<https://kultuur.postimees.ee/216738/lasteajakiri-taheke-peab-50-sunnipaeva> [viimati külastatud 08.05.2022].

¹¹² Intervjuu Olivia Saarega. 12.12.2022.

¹¹³ SA Kultuurileht, 2016. <https://www.kl.ee/taheke/tutvustus/> [viimati külastatud 29.04.2022].

¹¹⁴ Sulbi. *Postimees*.

Eesti NSVs jagunesid ajakirjad erinevatesse kategooriatesse: kultuuriajakirjad, populaarteaduslikud ja teaduslikud ajakirjad, naisteaajakirjad ning laste- ja noorteaajakirjad, mis olid suunatud kolmele vanusegrupile: oktoobrilapsed (7–9-aastased), pioneerid (10–13-aastased) ja kommunistlikud noored (14–18-aastased). Vanimale vanuserühmale oli ette nähtud ajakiri Noorus, pioneerilastele Pioneer ja väikseimatele Täheke.¹¹⁵ Neis prooviti läheneda käsitletavatele teemadele teistmoodi nurga alt, sest lastekirjanduses oli tsensuur veidi vabam.¹¹⁶ Sellega on nõustunud ka Tähekese toimetuses töötanud isikud. Olivia Saare sõnul ei olnud lastekirjanduses tsensuur täiskasvanute väljaannetega võrreldes niivõrd range, sest *lasteteemad olid teistsugused*.¹¹⁷

Kontroll ajakirjade üle ei olnud samuti niivõrd suur kui ajalehtedel, mis ühelt poolt langetas vastutuse toimetusele endale, ent samas andis võimaluse kontrollida ajakirja sisu ise veidi rohkem.¹¹⁸ Kuigi konkreetseid ettekirjutusi teemade osas ei olnud, siis teatud poliitilised tähtpäevad, näiteks Vladimir Lenini sünnipäev, pidid Olivia Saare kohaselt kindlasti olema olema: *Me püüdsime siis neid teemasid nii pealiskaudselt kui vähegi võimalik anda ja libisesime neist üle /.../, aga me pidime neid märkima*. Tähtpäevade puhul kasutati enamasti tõlkematerjale. Peamiselt oli pahandusi piltidega, sest juhuslikke värvikombinatsioone võidi tõlgendada teisiti. Sageli tuli ette juhus, kus tsensuur ei lasknud neid läbi ja tuli Saare sõnutsi teha parandusi: */.../ valge paber, must trükk ja kui sinine laik juhtus juurde, siis oli suur pahandus küll, sellepärast et sealt loeti välja sinimustvalge värv*.¹¹⁹

Nõukogude trükiväljaannete toimetuse eesotsas seisis toimetaja, tema järel olid tähtsuselt teisel kohal asetäitja ja vastutav sekretär. Kogu toimetuse töö oli tavaliselt ära planeeritud, st plaane tehti nädalast aastani.¹²⁰ Lihtsustamaks kontrolli ajakirjade üle, asusid kõikide Eesti NSV ajakirjade toimetused, v.a. Eesti Looduse, Tallinnas.¹²¹ Aastatel 1973–1976 Tähekese nooremtoimetajana töötanud Leelo Tungla järgi nägi ettevalmistus lasteaajakirja väljaandmiseks välja selliselt, et kindlaks määratud tähtajaks pidid olema valmis iga osakonna leheküljed, mida seejärel peatoimetajaga koosolekul arutati. Ajakirjanumbri

¹¹⁵ Hennoste; Kurvits. *Eesti ajakirjanduse 100 aastat*, lk 119–122.

¹¹⁶ Lauk; Kreegipuu. *Media's Role in the Socialist Era*, lk 66.

¹¹⁷ Intervjuu Olivia Saarega. 12.12.2022.

¹¹⁸ Hennoste; Kurvits. *Eesti ajakirjanduse 100 aastat*, lk 121.

¹¹⁹ Intervjuu Olivia Saarega. 12.12.2022.

¹²⁰ Hennoste; Kurvits. *Eesti ajakirjanduse 100 aastat*, lk 98–99.

¹²¹ Samas, lk 118.

kokku panemisest kuni ilmuniseni läks keskmiselt aega kolm kuud, sest kogu töö tehti käsitsi ja see oli aeganõudev.¹²²

Täheke oli 1985. aastal ka kuueteistkümneme populaarseima ajakirja hulgas, võttes aluseks tiraaži suurust. Täheke ilmus kord kuus ja aasta keskmine trükiarv oli 75 000, mis tähendas üle 6200 numbri kuus. Ajakirjade arvestuses oli Täheke sel aastal tiraaži poolest neljandal kohal, jäädes alla Siluetele, Nõukogude Naisele ja Noorusele.¹²³ Seega edestas Täheke mitmeid olulisi ajakirju, nagu nt Looming, Kultuur ja Elu, Pioneer, Eesti Kommunist jpm.

2.3 Tähekesse tekstide analüüs Kolmandast Maailmast

Uurimistöö raames uuriti lasteajakirjas Täheke aastatel 1960–1991 ilmunud väljaandeid. Kokku analüüsiti 372 kuunumbrit. Uurimistöö eesmärgist lähtudes pöörati põhitähelepanu Kolmandat Maailma puudutavatele tekstidele, ent kõrvale ei jäänud ka tekste illustreerinud joonistused või fotod. Peamise osa moodustasid analüüsitava tekstidest eraldi erinevatele Kolmanda Maailma piirkondadele pühendatud jutukesed, mille keskmiseks pikkuseks oli üks lehekülg, mõnel korral võis osutada ka pikemaks või piirduda vaid ühe lõigu või lausega mõnes muus tekstis. Illustratsioonid käisid pea iga tekstiga käsikäes.

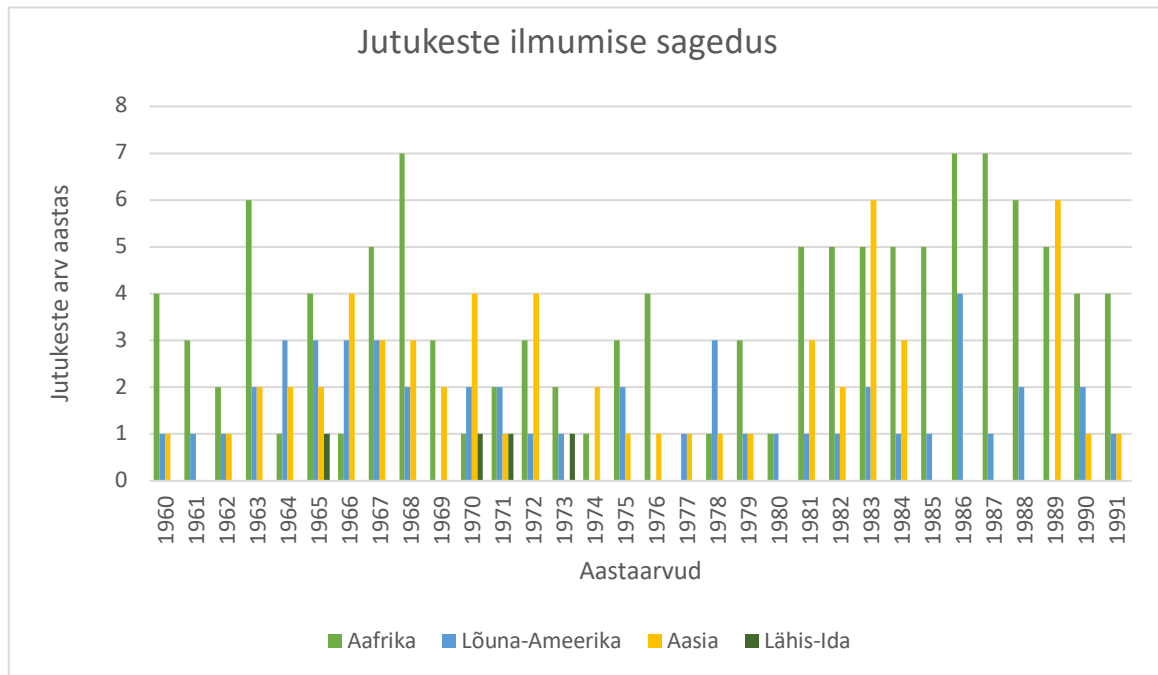
Tähekesse tekste Kolmandast Maailmast on käesolevas uurimistöös analüüsitud nii kvantitatiivselt kui ka kvalitatiivselt, st välja on toodud nii enimlevinud teemad ja nende esinemissagedus lasteajakirjas kui ka ilmunud tekstide sisu, mida koosvõetuna analüüsitakse ajaloolisest kontekstist lähtuvalt. Parema ülevaate tagamiseks on Tähekeses ilmunud jutukesed jagatud piirkondadest lähtuvalt nelja kategooriasse: Aafrika, Lähis-Ida, Lõuna-Ameerika ja Aasia. Kõige rohkem käsitleti uuritud ajavahemikus Aafrikat (115 korda¹²⁴), seejärel Aasia (58 korda), Lõuna-Ameerika (49 korda) ja kõige vähem Lähis-Ida (4 korda) alasid.

¹²² Intervjuu Leelo Tunglaga. 02.12.2022.

¹²³ Hennoste; Kurvits. *Eesti ajakirjanduse 100 aastat*, lk 119.

¹²⁴ Siin ja teiste piirkondade puhul on arvestatud nii eraldiseisvaid jutukesi Kolmandast Maailmast, kui ka üksikuid viiteid nende alade kohta muudes Tähekesse tekstides.

Diagramm 1. Kolmanda Maailma teemaliste jutukeste ilmumise sagedus Tähekeses 1960–1991

Proovides leida vastust küsimusele, kas Kolmanda Maailma riigid, millest Tähekeses kirjutati, olid sihilikult välja valitud või mitte, siis nii Tähekeses vastutava sekretärina töötanud Olivia Saar kui ka vanemtoimetajana töötanud Jaan Rannap väidavad, et sellist valikut ei tehtud. Saare sõnul ei olnud piirkonnad, millest jutte avaldati, kuidagi paika pandud: *Nii et lausa maailmakaarti jälgides lugusid kirjutada, seda me eriti ei jälginud, sellepärast et kõikidest maadest ei olnudki võimalik kirjutada. Me tegime ikka selle järgi, et millega meil olid kontaktid.*¹²⁵ Rannapi väitel välismaast samuti kirjutama ei sunnitud, ent kajastada võis vaid NSV Liiduga sõbralikes suhetes olnud riike.¹²⁶

Kolmandast Maailmast kirjutatud tekstide ilmumist on aga võimalik vaadelda ka ajalisest vaatepunktist: enim ilmus kõiki piirkondi hõlmavaid jutte 1980. aastatel (85 korda), seejärel 1960. aastatel (76 korda) ja kõige vähem 1970. aastatel (52 korda). Vähim ilmus uurimistöö raames käsitletavaid tekste 1990.–1991. aastatel (13 korda), kuid siinkohal ei ole vaadeldud tervet kümnendit, vaid selle kahte esimest aastat. Seetõttu ei ole paslik lõplikke järeldusi teha, kuna arvesse ei ole võetud järgnevat kaheksat aastakäiku. Keskmiselt ilmus igal aastal aga ligikaudu seitse juttu Kolmanda Maailma teemadel.

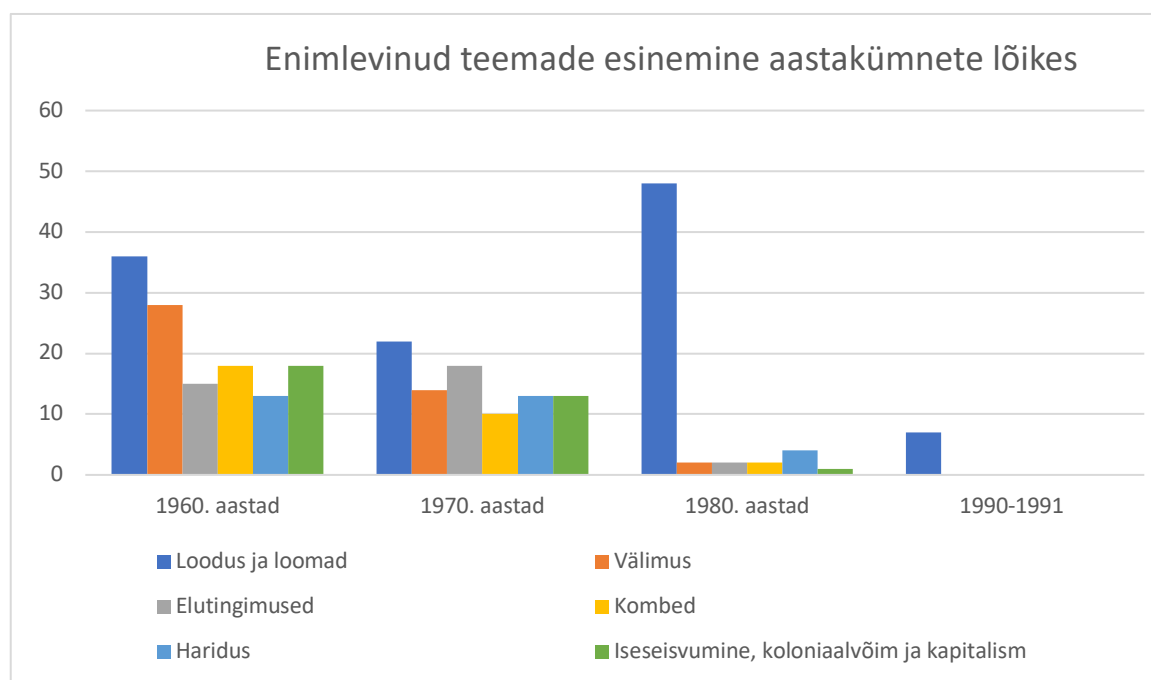
Tähekesse toimetuse koosolekuprotokollidest välismaast, sh Kolmandast Maailmast üldiselt juttu ei ole, ent näiteks 1977. aasta tööplaanides on siiski märgitud, et kavas on ajakirjas

¹²⁵ Intervjuu Olivia Saarega. 12.12.2022.

¹²⁶ Intervjuu Jaan Rannapiga. 25.02.2023.

kirjutada välismaa laste elust ja meie kodumaa majanduslikest sidemetest välisriikidega.¹²⁷ Järgmisel aastal oli plaanis kirjutada lühilugusid koos värvipildiga sotsialistlike ja kapitalistlike riikide laste elust, õppimisest, tööst.¹²⁸ Seega võib siinkohal järeldada, et soov välismaast kirjutada oli olemas, ent ei olnud lasteajakirjas esmatähtis. Kuigi konkreetseid piirkondi või riike Tähekeses avaldamiseks välja ei selekteeritud, siis olulist rolli omasid sealjuures siiski Kolmanda Maailma riikide ja NSV Liidu vahelised suhted, mis omakorda võisid mõjutada avaldatud tekstide ilmumise sagedust ja sisu aastate lõikes.

Diagramm 2. Enimlevinud teemade esinemine aastakümnete lõikes ajakirjas Täheke 1960–1991

Uuritud tekstid olid oma sisult üksteisega sarnased, sest pea igas jutus oli puudutatud vähemalt ühte diagrammis 3 välja toodud teemadest. Aafrika, Aasia, Lähis-Ida ja Lõuna-Ameerika vahel teemad ei erinenud. Kuus enim esinenud teemat olid: loomad ja loodus; välimus; elutingimused; haridus; iseseisvumine, koloniaalvõim ja kapitalism; kombed. Kõik nimetatud ja muud vähemesinenud teemad on Kolmanda Maailma kuvandi loomise aluseks ja vahendiks. Kirjeldused kaugelasuvatest rahvastest ja nende elutingimustest loovad lapsele arusaama sellest, millised on nimetatud riigid, millised näevad välja seal elavad inimesed ning kuidas nad erinevad Tähekesse lugejast. Siinjuures ei tohi aga tähelepanuta jätta esitatud informatsiooni kallutatust, mis tuleneb tollasest meedia- ja trükiväljaannete tsensuurist ja külma sõja vastuoludest. Tulenevalt ka ühiskonna kinnisusest ei saanud kaugelasuvate

¹²⁷ ERAF.9552.1.2. Toimetuse tööplaanid, 22.03.1977, l 2.

¹²⁸ ERAF.9552.1.5. Toimetuse tööplaanid, 26.09.1977, l 2.

riikide elanike kohtamine kodumaal olla kuigi sage nähtus. See muudabki lasteajakirjas loodud kuvandi niivõrd oluliseks, sest Tähekeste tekstid võib olla laste esimene kokkupuude Kolmanda Maailmaga.

Diagramm 3. Ajakirjas Täheke enimkäsitletavad teemad Kolmandast Maailmast aastatel 1960–1991

2.3.1 Loodus ja loomad

Kolmanda Maailma looduse puhul kirjeldatakse enamasti maastikku ja kliimat. Kõigi nelja piirkonna kliimat iseloomustatakse peamiselt omadussõnadega palav, kuum ja soe.¹²⁹ Mitmel juhul rõhutatakse asjaolu, et nende maade lapsed ei ole kunagi lund näinud, sest seal on aastaringselt suvi.¹³⁰ Maastiku juures tuuakse nii mõnelgi korral esile nende maade mägisust ja soojadele maadele iseloomulikke liivakõrbeid.¹³¹ Taimestikust kirjutatakse enim palmipuudest, ürgmetsadest ja džunglitest.¹³² Loodusest on teinekord tekstile lisatud ka värvilisi fotosid,¹³³ mis annavad ilmekalt edasi kohaliku looduse lopsakust ja rohelisust.

Ka loomad on populaarseks temaks, eelkõige erisugu rändlinnuliigid. Nendest on kirjutatud eraldi informatiivseid tekste. *Talveks rändavad meie suitsupääsukesed Aafrikasse*¹³⁴ ning

¹²⁹ Vt. nt. Suvi detsembris. – *Täheke*, 1973, nr 12, lk 7.

¹³⁰ Vt. nt. Lumehelvest. – *Täheke*, 1968, nr 1, lk 9.

¹³¹ Vt. nt. Mehhiko. – *Täheke*, 1965, nr 4, lk 9.

¹³² Vt. nt. Šingu jõe indiaanlased. – *Täheke*, 1966, nr 11, lk 10–11.

¹³³ Vt. nt. Renzer, Juta. Kirikirimari. – *Täheke*, 1982, nr 6, lk 10.

¹³⁴ Jüssi, Fred. Suitsupääsuke. – *Täheke*, 1983, nr 7, lk 10.

*Aafrikasse jõuavad käod juba suurte parvedena*¹³⁵ on vaid kaks näidet. Nende kõrval on kirjutatud ka teistest loomadest, kelle kodumaaks on just Kolmanda Maailma alad. Mainitakse nii selliseid loomi, keda Eestist ei leia, kui ka neid, kelle koduks Eesti küll ei ole, ent kellega on võimalik minna tutvuma loomaaeda. Niiviisi ongi Tallinna loomaaeda tutvustavas tekstis kirjutatud mitmest loomaaialoomast, kelle puhul on viidatud nende päritolule: *Tüügassea kodu on Aafrikas ja Aafrika pühvel on kõige kohutavam loom Aafrikas.*¹³⁶ Eksootilistest loomadest on kirjutatud veelgi: paabulinna koduks on India ja Sri Lanka,¹³⁷ ninasarvikud elavad *Aafrikas ja Kagu-Aasia rohtlates ning džunglites.*¹³⁸ Loomade kodukohale viitamine on osa Kolmanda Maailma kuvandi loomisest, sest loodus ja loomad on üheks oluliseks märksõnaks, mida tihtilugu selle piirkonnaga seostatakse. Sellega võib lapsele muuhulgas tekkida arvamus, et kõik piirkonnad, mis asuvad tema koduriigist kaugel, on päikeselised maad, kus võib kohata erisugu loomi, keda isegi koduriigi loomaaias näha ei või. Küll aga on sel juhul tegu üldistusega, sest kõiki kaugel või üle ookeani asuvaid riike ei saa antud märksõnadega seostada.

Kajastust leidnud teemaks on ka troopilised puuviljad. Nendest tuuakse peamiselt esile just sellised, mis kasvavad vaid soojadel maadel, nagu näiteks banaanid, ananassid, kookospähklid ja mangod.¹³⁹ Saaduste puhul on teinekord toodud välja ka nende olulisus kohalike inimeste toidulauas: *Troopilise Aafrika, India, Indoneesia, Kesk- ja Lõuna-Ameerika rahvastele on banaan niisama oluline toit kui meile rukkileib ja kartul.*¹⁴⁰ Taolise paralleeli toomine lihtsustab lastel mõista neile eksootiliste ja Eesti NSVs raskesti kättesaadavate viljade tähtsust Kolmanda Maailma inimeste seas, sest leiva ja kartuliga oli tuttav ilmselt enamik lastest. Lisaks on viidatud kaubavahetusele. Näiteks on Guinead tutvustavas tekstis kirjeldatud, kuidas NSV Liit aitab Guineal ehitada üles oma riiki, toetades tehnika ja tehaste ehitamisega. Vastutasuks saadab *neegrirahvas omakorda /.../ meile oma maa saadusi — maitsvaid banaane, mahlakaid ananasse, palmipähkleid.*¹⁴¹ Niisamuti imporditi kakaoube ja pähkleid.¹⁴²

¹³⁵ Jüssi, Fred. Kägu. – *Täheke*, 1985, nr 5, lk 12.

¹³⁶ Mardi, Elju. Tallinna loomaaed. – *Täheke*, 1983, nr 10, lk 2.

¹³⁷ Uudishimulikele. – *Täheke*, 1983, nr 8, lk 10.

¹³⁸ Uudishimulikele. – *Täheke*, 1984, nr 5, lk 15.

¹³⁹ Vt. nt. Renzer, Juta. Kirikirimari. – *Täheke*, 1982, nr 6, lk 10.

¹⁴⁰ Uudishimulikele. – *Täheke*, 1988, nr 11, lk 6.

¹⁴¹ Tali, Eino. Ginea. – *Täheke*, 1966, nr 5, lk 10–11.

¹⁴² Jermakov, Ene. Kuidas kleebitakse kommile šokolaad ümber? – *Täheke*, 1973, nr 7, lk 2.

Kolmanda Maaailma riikide geograafiline kaugus Eestist on samuti aspekt, mida mitmetes tekstides rõhutatakse. Sealjuures on olnud oluline muuta informatsiooni lastepärasemaks ja arusaadavamaks, näiteks lendavad toonekured kevadeks Aafrikast tagasi Eestisse – *nii kaugelt, et kaugemalt peaaegu enam ei saagi*.¹⁴³ Kuuba asub üldsegi teisel pool ookeanit: *Kui hakata [päikesele] õhtul lennukiga järele sõitma, jõuaks hommikuks kaugele, kaugele saarele keset sooja merd peaaegu teiselpool maakera*.¹⁴⁴ Distaalsete kultuuride kohta on lihtsam luua üldistusi, sest reaalne kontakt nendega on tihti väiksem. Lõuna-Ameerika riikide ja NSV Liidu vahelised suhted olid muuhulgas võrreldes teiste Kolmanda Maaailma riikidega ka tagasihoidlikumad – seda just geograafilise kauguse tõttu. Kontakt oli limiteeritud kohati ka seetõttu, et need piirkonnad asusid pigem USA mõjusfääris, mis omakorda tõi seal kaasa kapitalismi suurema mõju. Sellegipoolest pöörduiti abi saamiseks ka NSV Liidu poole, peamiselt hariduse, tervishoiu ja tööstuse arendamiseks. Kõige tihedam oli NSV Liidu suhtlus Lõuna-Ameerikas Kuubaga,¹⁴⁵ mis tuli esile ka Tähekeses, sest Kuubast on kogu uuritud perioodi jooksul kirjutatud 12 korral.

Nagu diagrammist 2 nähtub, on loomadest ja loodusest Tähekeses kirjutatud enim 1980. aastatel, kuigi populaarne on teema olnud kogu uuritud aja jooksul. Üheks võimalikuks selgituseks, miks just 1980. aastatel sel teemal märgatavalt rohkem kirjutati, võib olla tol perioodil laiemalt levinud olnud keskkonnaliikumised, millest hakati rääkima ka Ida-Euroopas.¹⁴⁶ Eestis väljendus see peamiselt 1987. aasta fosforiidisõjaga, mujal NSV Liidus väljendati rahulolematust tuumaenergia vastu.¹⁴⁷ Kuigi Tähekeses ei kirjutatud loodusereostusest ega tuumaenergiast, võib arvata, et sündmused avaldasid siiski lasteajakirja sisule teatavat mõju. Loodusele mõeldes seostuvad tihtilugu ka loomad, kellest Tähekeses palju kirjutati. Siinkirjutaja on arvamusel, et tulenevalt ajakirja sihtgrupist on vajalik mõelda ka seal avaldatavate juttude sisule ja keerukusele. Tuumaenergiaprobleemidest või õhusaastest võib eelkooliealistel lastel olla raske aru saada, ent loomadega on arvatavasti enamusel lastest mingisugune kontakt olnud. Seetõttu suudavad nad nendega ka lihtsamini suhestuda. Võimalik, et sagedasti ilmunud looma- ja

¹⁴³ Rannap, Jaan. Sõjakas võõras. – *Täheke*, 1983, nr 12, lk 9.

¹⁴⁴ Pöder, Endel. Piduehtes saar. – *Täheke*, 1978, nr 7, lk 3.

¹⁴⁵ Kalinovsky, Artemy M. The Soviet Union and the Global Cold War. – Juliane Fürst; Silvio Pons; Mark Selden (toim.). *The Cambridge History of Communism. Volume III: Endgames? Late Communism in Global Perspective, 1968 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017, lk 89–90.

¹⁴⁶ Kaljundi, Linda. Uusmetsik Eesti. – *Vikerkaar*, august 2018. <https://www.vikerkaar.ee/archives/23347> [viimati vaadatud 29.04.2023].

¹⁴⁷ Muide, Tambet. Roheliste rattaretked aastail 1988–1993. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr. 30, 2022, lk 228.

loodusjutud kandsid endas sarnast eesmärki keskkonnaliikumistega – loodust tuleb hoida. Lastes võib tekkida soov loomade eest hoolitseda ja selle üheks võimaluseks on teinekord justnimelt looduse kaitsmine.

2.3.2 Välimus

Välimuse teemabloki all on silmas peetud kõiki kirjeldusi ja viiteid inimeste välistele omadustele, nagu näiteks nahavärv, juuksed, silmad ja riietus. Omadussõnad, millega Kolmanda Maailma elanikke kirjeldatakse, on eri piirkondi käsitletavates tekstides üldjoontes sarnased. Tailasi on kirjeldatud kui *kollase nahavärvusega pilusilmse[i]d inimes[i]*,¹⁴⁸ tiibetlased on *kollaka näonaha ja kitsaste pruunide silmadega*,¹⁴⁹ aafriklased on *läikivmustad*¹⁵⁰ või lihtsalt *neegrirahvas*,¹⁵¹ uusguinealased *käharate juustega mustanahalised inimesed*¹⁵² ning mehhiklased *tõmmud*.¹⁵³ Taoliste lihtsustatud kirjeldustega pakuti lastele algteadmisi kaugemal elavatest inimestest, kusjuures peamiselt keskenduti inimeste kirjeldamisel just nende välimusele.

Kirjeldusi riietusest esineb mõnevõrra vähem. Näiteks on aga kirjutatud, et egiptlased kannavad seljas gallabia rüüd ja peas turbaneid või fesse.¹⁵⁴ Ecuadori laste riietust on kujutatud nii: *Kui indiaani poiss õue läheb, paneb ta selga laamavillast kootud kampsuni, üle pea tõmbab õlgadele pontšo. /.../ Lõpuks paneb indiaani poiss endale pähe laiaservalise kübara, mis on laamavillast vanutatud vildist*.¹⁵⁵ Sellest on teksti kõrval ka pilt väikesest poisist täpselt samas riietuses, nagu kirjeldatud. Teinekord saabki riietuse kohta rohkem teavet hoopis teksti kõrval olevalt illustratsioonilt või fotolt. Näiteks on ühel pildil näha malai tüdruku punasekuldset kleiti ja peakaunistust,¹⁵⁶ ent tekst ei viita sellele kuidagi. Fotodel on Kolmanda Maailma inimeste kuvandi loomisel seega oluline roll, sest neid tajuvad inimesed rohkem realistlikena kui kunstnike joonistusi, mis võivad põhineda fantaasial.

¹⁴⁸ Valge elevanti maa. – *Täheke*, 1964, nr 6, lk 6.

¹⁴⁹ Tiibet. – *Täheke*, 1965, nr 2, lk 6.

¹⁵⁰ Tugevate meeste maadlus. – *Täheke*, 1968, nr 9, lk 10.

¹⁵¹ Vt. nt. Bantud. – *Täheke*, 1967, nr 7, lk 8–9.

¹⁵² Valge papagoi. – *Täheke*, 1972, nr 1, lk 10.

¹⁵³ Susana. – *Täheke*, 1975, nr 7, lk 11.

¹⁵⁴ Niit, Ellen. Kui sa tahad sõita Egiptusse... – *Täheke*, 1965, nr 5, lk 8–9.

¹⁵⁵ Indiaani poiss mägedest. – *Täheke*, 1967, nr 4, lk 11.

¹⁵⁶ Tantsijatar. – *Täheke*, 1972, nr 8, lk 6.

Lisaks riietusele on näha nii fotodelt ja joonistustelt kui on ka teinekord tekstides kirjeldatud traditsioonilisi aksessuaare. Näiteks kannavad Brasiilias abielus olevad indiaanimehed huulekettaid, mille *ülemine pool värvitakse punaseks, alumine pool jäetakse valgeks või joonistatakse sinna kaks punast ringi*.¹⁵⁷ Valdavalt on aga joonistustel näha kuldseid käevõrusid ja kõrvarõngaid, nagu ka Valli Hurdi illustreeritud egiptlannal.¹⁵⁸ Ehteid kannavad ka fotodel olevad inimesed, näiteks Guinea tüdrukul on kaelas ja käe ümber pärlietted.¹⁵⁹ Lisaks on mõnel korral fotodelt näha, kuidas inimesed on paljajalu või üleni paljad.¹⁶⁰

Olgugi, et nii fotodel kui ka illustratsioonidel kajastatu võib anda edasi tegelikkust, tuleb siiski võtta arvesse asjaolu, et igal pildil on autor. Sellest tulenevalt kannavad pildid mingil määral edasi autorite arusaamu ja nägemusi. Olivia Saare sõnutsi saadi fotosid Kolmanda Maailma riikidest ja inimestest töö- või turismireisidel käinud kirjanikelt. Nad kirjutasid oma kogemusest ja tähelepanekutest jutukese, mille saatsid pakkumisena Tähekesse avaldamiseks. Võimalus ilmutada värvifotosid lubas lastele näidata reisilkäinute enda tehtud pilte sellest maast või inimestest.¹⁶¹ Lasteajakirja avaldamiseks valitud fotodega loodi kuvand Kolmanda Maailma inimestest, kes kannavad traditsioonilisi kirjuid riideid ja aksessuaare. Taoline kirjeldus võib aga põhineda stereotüübil ega pruugi seega alati vastata tegelikkusele.

2.3.3 Elutingimused

Elutingimuste teemabloki alla on arvestatud kirjeldused Kolmanda Maailma elanike elatusasemest ja elamistingimustest. 1960.–1970. aastatel on eluolukirjeldusi umbes sama palju, vastavalt 15 ja 18 korral. 1980. aastatel leidis viiteid elutingimustele kahel ning 1990.–1991. aastatel mitte ühelgi korral. Võib oletada, et muutused selle teema esinemise sageduses on ilmselt muuhulgas seotud ka külma sõja poliitiliste vastuolude vähenemisega. 1985. aastal NSV Liidu peasekretäriks saanud Mihhail Gorbatšoviga seostatav perestroika ja glasnost tõid liikmesriikides kaasa mitmeid muutusi. Ka NSV Liidu suhtlus Kolmanda Maailmaga muutus, sest Gorbatšovi meelest oldi varasemalt nende alade poliitikasse liialt sekkunud.¹⁶² Eestiski elavnes 1980. aastate teises pooles rahvuslustunne. Seetõttu võib

¹⁵⁷ Šingu jõe indiaanlased. – *Täheke*, 1966, nr 11, lk 10–11.

¹⁵⁸ Niit, Ellen. Kui sa tahad sõita Egiptusse... – *Täheke*, 1965, nr 5, lk 8–9.

¹⁵⁹ Tali, Eino. Ginea. – *Täheke*, 1966, nr 5, lk 10–11.

¹⁶⁰ Vt. nt. Ema, küpseta kooki! – *Täheke*, 1970, nr 6, lk 5.

¹⁶¹ Intervjuu Olivia Saarega. 12.12.2022.

¹⁶² Kalinovsky. *The Cambridge History of Communism. Volume III: Endgames? Late Communism in Global Perspective, 1968 to the Present*, lk 91.

arvata, et koduriigis toimunud suuremahulistest muutustest ajendatuna nihkusid ka Tähekeses tekstide teemad kodule lähemale ning kaugelolevate maade tutvustamine ei tundunud enam esmatähtis.

1960.–1970. aastatel on valdavalt aga kirjeldatud vaesust ja toidunappust, mida tihtilugu on põhjendatud kapitalistlike riikide kohaloluga neis piirkondades. Näiteks filipiinlased *peavad elama lauajuppidest, vanadest kaubakastidest ja plekitükkidest kokkulöödud madalates majades*¹⁶³ ning *Isa näitas mulle hiljuti ajalehepilti tšiili lastest. Nad on kõhnad ja kurnatud.*¹⁶⁴ Tšiili laste kehva olukorra kirjeldamine on tõenäoliselt seotud riigis võimul olnud režiimiga, mis aga ei olnud NSV Liidule meeltemööda. 1973. aastal tuli Tšiilis võimule Augusto Pinochet ja tema juhitud sõjaväehuntad.¹⁶⁵ Taoline rõhuasetus Tähekeses tuleneb tõsiasjast, et Pinocheti režiimi toetas USA, kes tahtis endise riigijahi, kommunisti Salvador Allende võimuperioodi lõpetada, rahastades opositsiooni.¹⁶⁶ Sellised kirjeldused on arvatavasti tingitud külma sõja vastuoludest, kusjuures NSV Liit kajastas lääneriike ning nendega tihedates suhetes olnud muid piirkondi negatiivselt ning oli seisukohal, et Kolmanda Maailma riikides on tegemist neokolonialismi ilmingutega.¹⁶⁷ Ka Leelo Tungla sõnul vaadati välismaid kirjeldavate tekstide puhul, et jutu rõhk asetuks kohalike laste kehvale olukorrale: *Enamasti kirjeldati siis laste rasket elu roiskunud kapitalismi tingimustes ja võrreldi seda nõukoguliku õnneliku lapsepõlvaga.*¹⁶⁸ Siit nähtub, et Kolmandast Maailmast tekkiv kuvand on suuresti seotud nõukoguliku propagandaga, olgugi et seal oli elatustase tõepoolest madal.

Kirjeldused Kolmanda Maailma inimeste elutingimustest on muuhulgas küllaltki emotsionaalsed, rõhutades inimeste vaesusele, kehvadele elamutele ja raskele tööle. Näiteks unistab Alžeeria poiss pükste ostmisest. Sealjuures on nende elutingimusi võrreldud NSV Liidus elavate lastega, kusjuures põhirõhk on halvematel elutingimustel: *Sul on seda kõike kindlasti võõras kuulda. Oled ju sina harjunud hoopis teistsuguse eluga. /.../ Ent oled sa kunagi mõelnud, miks on sinu elu hoopis teistsugune? Miks sina elad muretult, rõõmsalt? Aga sellepärast, et sinu kodu on Nõukogude Liidus.*¹⁶⁹ Kuvandiloomel omavad

¹⁶³ Tali, Eino. Kookospähkel Tarole. – *Täheke*, 1963, nr 7, lk 10.

¹⁶⁴ Mardi, Elju. Päike ja lilled. – *Täheke*, 1977, nr 6, lk 2–3.

¹⁶⁵ Silva, Patricio. Augusto Pinochet. The emergence of one-man rule in Chile (1915–2006). – Klaus Larres (toim.). *Dictators and Autocrats. Securing Power across Global Politics*. Oxon: Routledge, 2022, lk 71.

¹⁶⁶ Samas, lk 78.

¹⁶⁷ Noguee, Joseph L. *The Soviet Union in the Third World: Successes and failures*. Pennsylvania: US Army War College Carlisle Barracks, 1980, lk 12.

¹⁶⁸ Intervjuu Leelo Tunglaga. 02.12.2022.

¹⁶⁹ Lugu kahest poisist. – *Täheke*, 1960, nr 10, lk 8–9.

emotsionaalsus ja ilmekad näited olulist rolli, sest emotsioonid on tihtilugu need, mis inimestele kogetust, Tähekeste puhul aga loetust, meelde jäävad.¹⁷⁰ Peaasjalikult on lasteajakirjas loodud kuvand, et Kolmanda Maailma inimesed on vaesed, lapsed peavad käima tööl ning teinekord ei ole inimestel elamiskõlbulikke kodusidki. Mainimata on sealjuures jäänud aga asjaolu, et ka NSV Liidus oli sageli nii tarbekaupade kui ka eluaseme defitsiit. Tähelepanu juhiti enda murekohtadest eemale, toonitades viletsat elu muudes riikides. Kuigi kirjeldused võisid vastata mingil määral tegelikkusele, on olemasolevat teavet kasutatud propagandistlikel eesmärkidel, st tõestamaks sotsialismi paremust.

2.3.4 Kolonialism, kapitalism ja iseseisvumine

Tähekeses ilmunud juttudes seostati tihtilugu Kolmanda Maailma riikide iseseisvumist koloniaalperioodi või kapitalistlike riikidega, mistõttu on need kolm teemat siin omavahel ühendatud. Mitmete vastiseseisvunud riikidele pakkusid riigi ülesehitamiseks abi nii USA kui ka NSV Liit, ajendatuna soovist ära hoida vastase mõjuvõimu laienemist. Kui USA lootis niiviisi vältida kommunismi levikut, siis NSV Liidu eesmärk oli aidata majanduslikult vähem edukatel riikidel jalad alla saada, et seista vastu kapitalismile.¹⁷¹ Peamine abi seisnes tehaste, tammide ja teede ehitamises.¹⁷²

Kolonialismi on Tähekeste tekstides teinekord samavääristatud kapitalismiga, kusjuures mõlemal puhul on toodud välja sarnased märksõnad, nagu valge nahavärv, rikkus, ahnus ja laiskus. Näiteks ameeriklased *peesitavad ja ujuvad*, samal ajal kui mehhiko lapsed peavad perele raha teenimiseks töötama.¹⁷³ Koloniaalvõimu on kirjeldatud järgnevalt: *Aafrika on neegrite maa. Kord ammu tulid siia rikkad valged inimesed. Nad sundisid neegreid oma kasuks töötama. Niisuguseid inimesi kutsutakse kolonisaatoriteks.*¹⁷⁴ Nimetatud märksõnu ja omadusi on Kolmanda Maailma riike tutvustavates tekstides märgatavalt. Mingi informatsiooni pidev kordamine on propaganda levinud tehnika. Selle efektiivsus peitub just järjepidevuses ja kestvuses,¹⁷⁵ sest niiviisi võib inimese mõttemaailmas tekkida arusaam, et esitatud väited on ümberlükkamatud.

¹⁷⁰ Levine, Linda J.; Pizarro, David A. Emotion and Memory Research: A Grumpy Overview. – *Social Cognition*, vol. 22, nr. 5, 2004, lk 535–536.

¹⁷¹ Boden. *Journal of Cold War Studies*, lk 123.

¹⁷² Kalinovsky. *The Cambridge History of Communism. Volume III: Endgames? Late Communism in Global Perspective, 1968 to the Present*, lk 74–78.

¹⁷³ Susana. – *Täheke*, 1975, nr 7, lk 11.

¹⁷⁴ Lapsed jäeti koduta. – *Täheke*, 1963, nr 10, lk 9.

¹⁷⁵ Ellul. *Propagandast ja mõjustamisest: uusi ja klassikalisi käsitusi*, lk 31–41.

Kolmanda Maailma riikide võitlusest kapitalismiga on enim kirjutatud 1960. ja 1970. aastatel. See võib olla seotud neil aladel toimunud poliitiliste sündmustega. Iseseisvumisest kirjutati enim 1960. aastatel ning peamiselt käsitleti siis Aafrika riike. Näiteks *Maroko riik sai alles üsna hiljuti iseseisvaks. Varem olid Maroko peremeesteks rikkad prantslased. Marokolased ise pidid elama vaesuses ja viletsuses.*¹⁷⁶ Juttude ilmumine on seletatav asjaoluga, et 1960. aastaid nimetatakse Aafrika iseseisvumise kümnendiks, sest suur osa Aafrika mandril asuvatest riikidest saavutas iseseisvuse just sellel kümnendil.¹⁷⁷ Tähekeste tekstides on puudutatud mitmeid neil aastatel aktuaalseid olnud teemasid, mis lisaks olid otseselt seotud riikide koloniaalajaloo ja vastsaavutatud vabadusega. Nii kolonialismist kui ka vastuolust kohalike ja muude rahvaste vahel Kolmandas Maailmas loob neist aladest kuvandi, mis põhineb suuresti üldistustel.

Aasia riikidest kirjutati Tähekeses Aafrikaga võrreldes ligikaudu poole vähem, ent kõige rohkem kirjutati sel juhul Vietnamist (12 korda) ja Indiast (18 korda). Vietnam on ainus riik, mille puhul on Tähekeses kirjutatud käimasolevast sõjast. Näiteks *küla lähedal asub sild, mida ameerika õhupiraadid alatasa pommitavad.*¹⁷⁸ Vietnami sõda oli sündmus, mis puudutas kogu maailmat. Konflikt Vietnami ja Prantsusmaa vahel iseseisvuse loomise nimel muutus peagi laiemat maailma haaranud vastuoluks – seda on teinekord nimetatud külma sõja kriisikoldeks, sest seal vastandusid ida ja lääs, ilma otseselt üksteisega sõdimata.¹⁷⁹ NSV Liit ja Hiina olid seetõttu kommunistliku Põhja-Vietnami peamisteks toetajateks, saates vajaminevat sõjalist abi ja õpetades vietnamlasi välja.¹⁸⁰

Vastuolud Kolmanda Maailma riikides kajastusid muuhulgas ka India näitel, mille koolilapsed kirjutasid ajakirjas avaldatud luuletuses tahvlile *Me tahame rahu!*¹⁸¹ Kuigi NSV Liidu ja India vahelised suhted olid sõbralikud, kusjuures iseseisvunud India võttis oma majanduse ülesehitamisel suuresti eeskujuna NSV Liidust ning viimane ka aitas Indiat majanduslikult,¹⁸² siis olukord riigis ei olnud kuigi stabiilne. 1940. aastate teisel poolel sai alguse vastuseis India ja Pakistani vahel, mis tekkis nende piirkondade eraldumisega. Lisaks

¹⁷⁶ Rajasaar, V. Kohtumised Marokos. – *Täheke*, 1963, nr 1, lk 7–8.

¹⁷⁷ Cooper, Frederick. *Africa Since 1940. The Past of the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, lk 86.

¹⁷⁸ See on Le Thi. – *Täheke*, 1966, nr 8, lk 5.

¹⁷⁹ Wiest, Andrew. *Vietnami sõda 1956–1975*. Tallinn: Koolibri, 2008, lk 8.

¹⁸⁰ Samas, lk 20.

¹⁸¹ Poljakova, Nadežda. India päikese all. – *Täheke*, 1964, nr 8, lk 6.

¹⁸² Hallik, Martin; Klaassen, Olaf-Mihkel; Kuura, Marko. *Lõuna- ja Kagu-Aasia pärast II maailmasõda*. Tallinn: Argo, 2007, lk 46–49.

oli India 1962. aastal piirikonflikt ka naaberriigi Hiinaga.¹⁸³ 1971. aasta augustis aga allkirjastasid India ja NSV Liit omavahel Rahu, sõpruse ja koostöö lepingu, mis viis nendevaheliste suhete tihenemiseni. Lepingu sõlmimine oli seotud sama aasta alguses alanud uue India ja Pakistani vahelise konfliktiga, milles USA toetas Pakistani.¹⁸⁴ Seega oli suhtlus Indiaga teatud tasandil seotud USA ja India vastuoludega.¹⁸⁵

Nõukogulik ideoloogia Kolmandat Maailma kirjeldavates tekstides tulenes Olivia Saare sõnul muuhulgas ka asjaolust, et mõnikord põimisid EKP KK töötajad neisse oma seisukohti, et need oleksid vastavuses võimaloleva ideoloogiaga. Peamiselt sai kaugematest piirkondadest Tähekeses kirjutada siis, kui kirjanikel avanes võimalus käia välismaal komanderingus: */.../ siis me kirjutasime sellest maast, tutvustasime, aga nii, et see ei oleks vastuolus nõukogude režiimiga.*¹⁸⁶ Seega on Kolmanda Maailma kuvand mõjutatud oluliselt propagandast. Uuritud perioodil Tähekeses avaldatud tekstide põhjal on võimalik väita, et kuvand Kolmandast Maailmast on teatud määral seotud kapitalismi negatiivse külje näitamisega. Selleks, et luua lastele arusaam heast ja halvast, siinkohal sotsialismist ja kapitalismist, on kaasatud Kolmanda Maailma piirkonnad.

2.3.5 Kooliharidus

Koolihariduse puhul on asetatud rõhk hariduse omandamise raskustele ja sellega kaasnevatele murekohtadele, kusjuures peamiselt on kirjutatud kooliskäimise võimaluse puudumisest. Näiteks *peaaegu kolmandik mehhiko lastest jääb ilma koolihariduseta,*¹⁸⁷ Iraani lapsed ei saa pea üldse koolis käia, vaid peavad töötama.¹⁸⁸ Enim ilmus kooliolude kajastust 1960.–1970. aastatel, mistõttu võivad taolised kirjeldused olla seotud 1968. aastal mitmel pool Euroopas toimunud tudengiprotestidega, nõudmaks paremaid õppimistingimusi. Eesti NSVs ei olnud sarnasi meelevaldusi riigirežiimist tulenevalt võimalik korraldada, ent eesti tudengiteski tärkas rahulolematust.¹⁸⁹ Esitamaks NSV Liitu positiivsest küljest ning näitlikustamiseks, et NSV Liidus on tingimused koolihariduse omandamiseks head ning mitmel pool mujal maailmas taolised võimalused puuduvad, on

¹⁸³ Malone, David M; Mukherjee, Rohan. India and China: Conflict and Cooperation. – *Survival: Global Politics and Strategy*, vol. 52, nr.1, 2010, lk 139.

¹⁸⁴ Hallik; Klaassen; Kuura. *Lõuna- ja Kagu-Aasia pärast II maailmasõda*, lk 76.

¹⁸⁵ Malone; Mukherjee. *Survival: Global Politics and Strategy*, lk 139.

¹⁸⁶ Intervjuu Olivia Saarega. 12.12.2022.

¹⁸⁷ Rosita. – *Täheke*, 1971, nr 7, lk 12.

¹⁸⁸ Leiburi tütar Begum. – *Täheke*, 1973, nr 6, lk 12.

¹⁸⁹ Truman, Mihkel. Sulaaeg ülikoolides lõppes tudengite meelevaldustega. – *Universitas Tartuensis*, nr. 1, 2019. <https://www.ajakiri.ut.ee/artikkel/3060> [viimati vaadatud 18.05.2023].

võimalik, et selleks toodi Tähekesse lugejatele võrdlusi Kolmanda Maailma riikidega, kus lastel ei ole üldse võimalik koolis käia. Näiteks on veel kirjutatud, et *miljonid lapsed ei tea, mis on täis kõht, oma voodi, oma kodu, aabits, kool, haigla*¹⁹⁰ ning *meil, Nõukogudemaal, käivad kõik lapsed koolis ja lõpetavad keskkooli*.¹⁹¹ Sellelaadiliste võrdluste toomise võimalikuks eesmärgiks võib olla koolihariduse olulisuse ja vajaduse tähtsustamine, mis omakorda näib lugejas tekitavat arusaama, et koolis käimine ei ole kohustus, vaid privileeg. Ka Leelo Tungla sõnul oli peamine see, et *nõukogude lapsed oskaksid oma õnnelikku lapseõlve hinnata*. Seetõttu kirjutatigi *kerjuslastest Indias ja laste töö ekspluateerimisest Aafrikas*.¹⁹² Seekaudu luuakse Kolmandast Maailmast kuvand, et sealsete laste elu on NSV Liidu lastega võrreldes tunduvalt halvem, sest sealsetel lastel puudub võimalus nautida lapseõlve, kuna peavad panustama perekonna toimetulekusse.

Kooliskäimise võimaluse puudumise kõrval oli levinud teemaks ka koolide nappus, kehvad tingimused koolitöök ja õppevahendite kättesaamatus. Näiteks on Vietnamis *koolimajad ehitatud bambusest ja mõnedel polegi seinu, on ainult postidele toetuv tugev katus*,¹⁹³ Iraanis aga ei ole külades üldse koolimaju.¹⁹⁴ Mainitud on ka õpetajate puudust: *Marokos on ju praegu veel liiga vähe koole ja õpetajaid*. Seetõttu on *paljud lapsed sunnitud kooliharidusest ilma jääma*.¹⁹⁵ Koolide puudus ning hariduse kättesaadavus oli Kolmandas Maailmas tõepoolest murekohaks, nagu Tähekesest ka nähtus – seda nii koloniaalperioodil kui ka vastsetl iseseisvunud riikides. Sageli oli puudu õppimiseks vajalikest vahenditest, nagu näiteks õpikutest ja vihikutest, kuid ka laudadest ja toolidest. Ruumipuudus ei olnud samuti harvaesinev.¹⁹⁶ Peamiseks murekohaks sealjuures oli rahapuudus, mis ei võimaldanud riikidel pakkuda oma elanikele vajalikke vahendeid. Ka õpetajate alakvalifitseeritus ei olnud harv juhus – õpetajal endal võis kooliharidust olla vaid mõne aasta jagu, mis piiras omakorda edastatava hariduse kvaliteeti. Sageli oli õpetajaid niikuinii vähe.¹⁹⁷

Koolide olukorra kajastamine Tähekeses omab olulist rolli Kolmanda Maailma kuvandi loomisel. Sealjuures on eesmärgiks luua kuvand, et antud riigid ei saa iseseisvalt hakkama

¹⁹⁰ Mardi, Elju. Mis läks kõige rohkem südamesse? – *Täheke*, 1979, nr 12, lk 3.

¹⁹¹ Mardi, Elju. Päike ja lilled. – *Täheke*, 1977, nr 6, lk 2–3.

¹⁹² Intervjuu Leelo Tunglaga. 02.12.2022.

¹⁹³ Arrak, Jüri. Vietnami Demokraatlikus Vabariigis. – *Täheke*, 1971, nr 8, lk 8–9.

¹⁹⁴ Leiburi tütar Begum. – *Täheke*, 1973, nr 6, lk 12.

¹⁹⁵ Rajasaar, V. Kohtumised Marokos. – *Täheke*, 1963, nr 1, lk 7–8.

¹⁹⁶ Glewwe, Paul; Kremer, Michael. Schools, Teachers and Education Outcomes in Developing Countries. – Eric Hanushek; Finis Welch (toim.). *Handbook of the Economics of Education*, vol. 2, Amsterdam: North-Holland, 2006, lk 948.

¹⁹⁷ Vedder, Paul. Global Measurement of the Quality of Education: A Help to Developing Countries? – *International Review of Education*, vol. 40, nr. 1, 1994, lk 8–9.

ning neid on vaja toetada. Mingil määral seda NSV Liidus tehtigi, sest koolivahendite saatmise kõrval loodi 1960. aastal Moskvast Rahvaste Sõpruse Ülikool, kus said õppida Kolmandast Maailmast pärit noored. NSV Liit lootis seekaudu olla nende riikidega tihedamas kontaktis. Ülikooli asutamine oli muuhulgas seotud ka nõukogude ideoloogia levitamisega, sest ülikooliga loodeti õppijates luua sotsialismi ülekaalu kapitalismile.¹⁹⁸ Samuti oli pikemas perspektiivis sihiks ülikooli õppima tulnud noorte välja õpetamine, et nad saaksid seejärel naasta kodumaale ja aidata seal kaasa oma riigi arengule.¹⁹⁹

2.3.6 Kombed

Kommete all on mõeldud kirjeldusi elanike pidustustest, tavadest, uskumustest ja tegevusaladest. Valdavalt toodi välja Eesti traditsioonidest erinevad tavad. Näiteks lasevad mestiitsid Kesk-Ameerikas jõuludel libedatelt kividelt alla ja õhtul saadavad kausitäie veega vana aasta ära,²⁰⁰ Lõuna-Aafrikas on uue aasta tähiseks aga hoopis purukspaisatud kõrvits.²⁰¹ Kirjeldatud on ka inimeste tegevusalasid, näiteks Vietnamis on levinud puulõigete nikerdamine²⁰² ja Afganistanis vaibakudumine.²⁰³ Aafrikas toimuvad maadlusvõistlused tugevamate külameeste vahel, sest *see neegrihõim usub, et seal külas, kus elab maadluse võitja, kasvab põldudel lõikusajaks vägev viljasaak.*²⁰⁴

Teiste rahvaste kommetest kirjutamine annab Tähekeselugejatele aimu nende tavadest ja uskumustest. Olivia Saare sõnutsi püüti lugudega välismaast anda lastele võimalikult palju teadmisi selle maa kohta: *Täheke lähtus sellest, et lapsed saaksid mitmekülgseid teadmisi ja oleksid huvitatud.*²⁰⁵ Seega oli kommete kajastamine tõenäoliselt peamiselt seotud just eesmärgiga tutvustada lastele neile omasest kultuuriruumist erinevaid kultuure. Sealjuures ei ole Tähekeses kajastatud kommete antud hinnanguid, mis võimaldab vahest lastel endil võtta selles osas seisukoht.

¹⁹⁸ Kret, Abigail Judge. "We Unite with Knowledge". The Peoples' Friendship University and Soviet Education for the Third World. – *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, vol. 33, nr. 2, 2013, lk 239–240.

¹⁹⁹ Samas, lk 253.

²⁰⁰ Ameerika Mestiitsi laste näärid. – *Täheke*, 1971, nr 1, lk 10.

²⁰¹ Purukspaisatud kõrvits. – *Täheke*, 1965, nr 12, lk 2.

²⁰² Vietnami rahvakunst. – *Täheke*, 1974, nr 4, lk 14.

²⁰³ Kuulsad vaibakudujad. – *Täheke*, 1971, nr 11, lk 10–11.

²⁰⁴ Tugevate meeste maadlus. – *Täheke*, 1968, nr 9, lk 10.

²⁰⁵ Intervjuu Olivia Saarega. 12.12.2022.

KOKKUVÕTE

Uurimistöo raames analüüsiti Kolmanda Maailma teemadel koostatud tekste lasteajakirjas Täheke aastatel 1960–1991. Uurimuse eesmärgiks oli välja selgitada, kuidas kujutatakse Kolmanda Maailma riike Tähekeses ehk millised on selle piirkonna ja sealsete inimestega seostatavad omadused. Samuti leiti vastus küsimusele, kas NSV Liidu ja Kolmanda Maailma vahelised suhted mõjutasid Tähekeses avaldatud tekste, st kas riigid või piirkonnad, millest lasteajakirjas rohkem kirjutati, olid sõbralikes suhtes NSV Liiduga või ei omanud see sealjuures tähtsust. Lisaks analüüsiti riikidevaheliste suhete mõju kuvandile.

Kokku analüüsiti 372 Tähekese väljaannet, mille puhul tehti kindlaks, et ühes aastas ilmus keskmiselt seitse juttu Kolmanda Maailma teemal. Kõige rohkem esines neid 1980. aastatel, mil peaaugjalikult kirjutati seal elavatest loomadest, samuti kirjeldati ka sealsete alade kliimat. Kolmanda Maailma riike ja inimesi tutvustavaid tekste ilmus enim 1960. aastatel ja kõige rohkem Aafrika kohta. Kogu analüüsitud perioodi jooksul kirjutati Tähekeses kõige rohkem samuti Aafrikast, seejärel Aasia, Lõuna-Ameerika ja kõige vähem Lähis-Ida riikidest.

Analüüsist nähtus, et Kolmandat Maailma puudutavatest tekstidest joonistus välja kuus enamlevinud teemat: loodus ja loomad; välimus; elamistingimused; kooliharidus; iseseisvus, koloniaalperiood ja kapitalism; kombed. Kõikide teemade juures asetati põhiliselt rõhku nendele omadustele, mis erinevad Tähekese lugejast ja talle tuttavast keskkonnast. Näiteks mainiti enamikus tekstidest selle maa sooja kliimat ja asjaolu, et seal ei saja kunagi lund. Välimuse kirjeldamisel rõhutati kohalike tumedamat nahavärvi, juukseid ja silmi ehk lastele pakuti üsna üldisi ja algelisi teadmisi nii inimeste kui ka maade kohta. Elamistingimuste puhul toodi enim välja vaesust, mis avaldas mõju ka sealsete laste koolihariduse omandamisele, millele sageli võimalus üldsegi puudus. Sagedaseks teemaks oli ka Kolmanda Maailma riikide iseseisvumine, mille puhul mitmel korral rõhutati koloniaalminevikku ja vastuolu kapitalistliku läänega.

Trükiajakirjandus Eesti NSVs oli tsensuuri all ning see nägi ette, et NSV Liidust laimavalt kirjutada ei tohtinud, kusjuures aga lääneriikidele negatiivse varju heitmine oli soositud. Taolised reeglid mõjutasid ka Kolmanda Maailma kuvandit Tähekeses, sest nii antud piirkonna riikidest kirjutamine kui ka tekstide sisu pidi olema kooskõlas riigirežiimiga. Propaganda üheks eesmärgiks oli sotsialismi ja NSV Liidu positiivne kujutamine ning halvustav suhtumine läänemaailma. Ilmunud juttudes oli muuhulgas märgatavalt rõhutatud

emotsioonidele, toonitades Kolmanda Maailma inimeste rasket elu. Nii mõnelgi korral toodi võrdlusi NSV Liiduga, kus elutingimused olla tunduvalt paremad, mis pidid lastele ilmselt näitama sotsialismi ülimuslikkust kapitalismi suhtes. Samuti sai niiviisi kodumaal olevatelt murekohtadelt pöörata tähelepanu probleemidele mujal maailmas. Seega olid avaldatud tekstid kallutatud ja ühepoolsed, kusjuures jutud põhinesid suuresti üldistustel ega kujutanud alati tegelikkust. See omakorda avaldas mõju Aafrika, Aasia ja Lõuna-Ameerika riikidest loodavale kuvandile, sest Tähekesse juttudest tekib arusaam, et neis riikides ei ole eluolud kiita ning sealseid inimesi tuleb aidata.

Tekstide kõrval pöörati analüüsis tähelepanu ka illustratsioonidele ja fotodele, mis tihtilugu täiendasid kirjapandut, ent mõnikord olid tekstist hoopiski detailsemad. Nii mõnelgi korral oli ka piltidel rõhutatud emotsioonidele, st fotodel olnud lapsed olid kurvameelsed. Tulenevalt tõsiasjast, et juttude peategelasteks olid pea alati lapsed, oli Tähekesse lugejal nendega lihtsam samastuda. Teiste laste saatuse mõistmine võimaldas mõista NSV Liidus pakutavaid häid tingimusi. Eesmärk oli kasvatada üles uut põlvkonda noori nõukogulikus vaimus, sest just lapsi on kogu ühiskonnas kõige lihtsam mõjutada nende naiivsuse ja kogenematusse tõttu. Kuna isiklik kontakt kaugete maade ja rahvastega tõenäoliselt puudus, siis loodud kuvand on seda olulisem laste arusaamise tekkimisel nimetatud piirkondadest.

Otsides vastust küsimusele, kuidas valiti riigid, millest Tähekeses kirjutati, ning kas NSV Liidu ja Kolmanda Maailma riikide vahelised suhted mõjutasid Tähekeses avaldatud jutte, siis analüüsist selgus, et teatavad seosed tõepoolest esinesid. Konkreetset valikut riikide puhul ei tehtud, kirjutada saadi neist maadest, millega oli kontakt või kus oli saanud käia mõni kirjanik. Lasteajakirjas kirjutati üldjuhul neist riikidest, millega NSV Liidul olid sõbralikud suhted või tihedam kontakt. Taoline riikide valik avaldab mõju Kolmanda Maailma kuvandile, sest kajastus neist aladest ei ole objektiivne. Külma sõja vastuoludest tingituna kirjeldati tekstides muuhulgas lääneriikide omakasupüüdlikkude käitumist Kolmandas Maailmas, kusjuures NSV Liit toetas neid riike pea alati. Mainimata on sealjuures jäänud aga tõsiasi, et abistaja rollis olid tegelikkuses mõlemad suurriigid – nii USA kui ka NSV Liit.

SUMMARY

The image of the Third World in the children's magazine Täheke in 1960–1991

The aim of this bachelor's thesis was to study the image of the Third World in the children's magazine Täheke in 1960–1991. The period in question was limited to the period when Estonia was occupied by the Soviet Union. The thesis focuses on the following research issues: which characteristics were most associated with the Third World and its people in Täheke; how the choice was made which regions of the Third World to include in Täheke; did the relations of the Third World and the Soviet Union influence the image of the Third World.

A critical analysis has been carried out for the analysis of this thesis. A total of 372 monthly numbers of Täheke were analysed. In addition, interviews were conducted with three former members of the editorial staff and the work plans of the editorial meetings of Täheke were also studied. In analysing the image of the Third World, a quantitative content analysis has been carried out to identify the most frequent topics written about the Third World and the frequency of occurrence of these topics over the years. A critical discourse analysis has been used as a basis, which made it possible to establish the link between the use of language and the ideology in the Estonian Soviet Socialist Republic. Illustrations and photographs added to the texts were also taken into consideration, as pictures play an important role in children's magazines.

This research is divided into two chapters: the first chapter focuses on the theoretical background, explaining key concepts important to the research, such as image, the Third World, propaganda, and ideology. In addition, the same chapter provides an overview of methodology, i.e., the study of texts and images. The second chapter focuses on the image of the Third World in Täheke. Thereby it begins with an introductory section on the print media during the Estonian SSR, outlining its important features, such as censorship and propaganda. It then gives an overview of the children's magazine Täheke. The second part of the chapter analyses texts about the Third World that appeared in Täheke during 1960–1991, in which the most common characteristics associated with the Third World are introduced. Furthermore, the influence of these characteristics on the Third World's image is analysed. It also examines the relationship between the Soviet Union and the Third World,

and analyses whether and how this influenced the texts published in *Täheke* about the Third World.

The analysis showed that six common themes emerged from the texts about the Third World: nature and animals; appearance; living conditions; difficulties in acquiring education; independence, colonialism, and capitalism; traditions. For each theme, the emphasis was placed on the characteristics that were different from the reader of *Täheke*. Children were offered a general and rudimentary knowledge of both the people and the countries of the Third World. Propaganda aimed at portraying socialism and the Soviet Union in a positive light as the living conditions between the two regions were often compared. Thus, the texts about the Third World were biased, based on generalisations, and because of this it did not always represent reality.

According to the analysis, there was no specific selection of Third World countries which were written about in the magazine, but the presented information was limited to those countries with which there was contact. The children's magazine mainly wrote about those Third World countries with which the Soviet Union had friendly relations. Good relations were also reflected in the descriptions of the living conditions of the people of the Third World, which often blamed the West for their poor conditions. This selection of countries also has an impact on the image of the Third World, as the information presented is one-sided. Thus, the children may be left with the impression that the entire Third World is fighting against capitalism and waiting for help from the Soviet Union. This, however, does not reflect the full reality and is again largely based on generalisations.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiiviallikad

Rahvusarhiiv Tallinnas

Fond 9552 – Ajakirja Tähekeste toimetused

Publitseeritud allikad

ELKNÜ Keskkomitee ja ENSV Pioneeriorganisatsiooni Nõukogu ajakiri „Täheke“. Tallinn: Ajalehtede-Ajakirjade Kirjastus, 1960–1991.

Suulised allikad

Leelo Tungal (1947). Intervjuu. 02.12.2022.

Olivia Saar (1931). Intervjuu. 12.12.2022.

Jaan Rannap (1931). Intervjuu. 26.02.2023.

Kirjandus

Baločkaite, Rasa. *The Troubled Landscapes of the Soviet Media: Dictators as Celebrities, Foreign Broadcasts, Shadow Medias, and Propaganda taken for Fun.* – Savaş Çoban (toim.). *Media's Role in the Socialist Era.* Kiel: Amani International Publishers, 2013, lk ix–xi.

Beller, Manfred. Perception, image, imagology. – M. Beller; J. Leerssen (toim.). *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey.* Amsterdam: Rodopi, 2007, lk 3–16.

Boden, Ragna. Cold War Economics: Soviet Aid to Indonesia. – *Journal of Cold War Studies*, vol. 10, nr. 3, 2008, lk 110–128.

Boulding, Kenneth E. *The Image: Knowledge in Life and Society.* Michigan: The University of Michigan Press, 1956.

Cooper, Frederick. *Africa Since 1940. The Past of the Present.* Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Ellul, Jaques. Propaganda tunnusjooned. – G. S. Jowett; V. O'Donnell (toim.). *Propagandast ja mõjustamisest: uusi ja klassikalisi käsitusi.* Tallinn: Tänapäev, 2011.

- Ellul, Jaques. *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*. New York: Vintage Books, 1973.
- Epp Lauk; Tiiu Kreegipuu. Was it all pure propaganda? Journalistic practices of 'silent resistance' in Estonian Soviet journalism. – Savaş Çoban (toim.). *Media's Role in the Socialist Era*. Kiel: Amani International Publishers, 2013, lk 37–68.
- Gildea, Robert. The Global 1968 and International Communism. – Juliane Fürst; Silvio Pons; Mark Selden (toim.). *The Cambridge History of Communism. Volume III: Endgames? Late Communism in Global Perspective, 1968 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017, lk 23–49.
- Glewwe, Paul; Kremer, Michael. Schools, Teachers and Education Outcomes in Developing Countries. – Eric Hanushek; Finis Welch (toim.). *Handbook of the Economics of Education*, vol. 2, Amsterdam: North-Holland, 2006, lk 945–1017.
- Hadjor, Kofi Buenor. *Dictionary of Third World Terms*. London: Penguin Group, 1992.
- Hall, Stuart. Representatsioon, tähendus ja keel. – S. Hall; J. Evans; S. Nixon (koost.). *Representatsioon: Kultuurilised representatsioonid ja tähistamispraktikad*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia Kirjastus, 2018, lk 20–30.
- Hall, Stuart. Vastuhakk rassilisele representatsioonirežiimile. – S. Hall; J. Evans; S. Nixon (koost.). *Representatsioon: Kultuurilised representatsioonid ja tähistamispraktikad*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia Kirjastus, 2018, lk 254–258.
- Hallik, Martin; Klaassen, Olaf-Mihkel; Kuura, Marko. *Lõuna- ja Kagu-Aasia pärast II maailmasõda*. Tallinn: Argo, 2007.
- Harper, Douglas. Talking about Pictures: A case for photo elicitation. – *Visual Studies*, vol. 17, nr. 1, 2002, lk 13–26.
- Hennoste, Tiit; Kurvits, Roosmarii. *Eesti ajakirjanduse 100 aastat*. Tallinn: Postimees Grupp, Post Factum, 2019.
- Hiiemaa, Karin. *Aafrika imago eestikeelses trükisõnas*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009.

- Hiiemaa, Karin. The Reception of the Third World in Estonia in 1918–1940. – E. Medijainen; V. Made (toim.). *Estonian Foreign Policy at the Cross-Roads*. Helsinki: Kikumora Publications, 2002, lk 69–92.
- Kalinovsky, Artemy M. The Soviet Union and the Global Cold War. – Juliane Fürst; Silvio Pons; Mark Selden (toim.). *The Cambridge History of Communism. Volume III: Endgames? Late Communism in Global Perspective, 1968 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017, lk 72–94.
- Kreegipuu, Tiiu. Ajakirjandus Nõukogude Eestis külma sõja võitlusvahendina. – T. Tannberg (koost.). *Nõukogude Eesti külma sõja ajal*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2017, lk 163–199.
- Kret, Abigail Judge. “We Unite with Knowledge”. The Peoples’ Friendship University and Soviet Education for the Third World. – *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, vol. 33, nr. 2, 2013, lk 239–256.
- Laherand, Meri-Liis. *Kvalitatiivne uurimisviis*. Tallinn: Sulesepp, 2010.
- Lauristin, Marju; Vihalemm, Peeter; Brikše, Inta; Bulota, Jonas; Dūze, Dace; Kaalep, Tiina; Tapinas, Laimonas. The Period of Stagnation (1969–1986). – *Towards a civic society*. Tartu: Nota Baltica Ltd., 1993, lk 211–221.
- Levine, Linda J.; Pizarro, David A. Emotion and Memory Research: A Grumpy Overview. – *Social Cognition*, vol. 22, nr. 5, 2004, lk 530–554.
- Lewis, Martin W. Is There a Third World? – *Current History*, vol. 98, nr. 631. California: University of California Press, 1999, lk 355–358.
- Litonjua, M. D. The Making of the Third World: Is the Term Still Meaningful and Useful? – *Journal of Third World Studies*, vol. 31, nr. 1, 2014, lk 101–127.
- Malone, David M; Mukherjee, Rohan. India and China: Conflict and Cooperation. – *Survival: Global Politics and Strategy*, vol. 52, nr.1, 2010, lk 137–158.
- McCallum, Robyn; Stephens John. Ideology and Children’s Books. – Shelby Wolf, Karen Coats, Patricia Enciso, Christine Jenkins (toim.). *Handbook of Research on Children’s and Young Adult Literature*. New York: Routledge, 2011, lk 359–371.

- McCauley, Clark; Stitt, Christopher L; Segal, Mary. Stereotyping: From Prejudice to Prediction. – *Psychological Bulletin*, 1980, vol. 87, nr. 1, lk 195–208.
- Muide, Tambet. Roheliste rattaretked aastail 1988–1993. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr. 30, 2022, lk 228–235.
- Nogee, Joseph L. *The Soviet Union in the Third World: Successes and failures*. Pennsylvania: US Army War Colledge Carlisle Barracks, 1980.
- Pal, Arjun. The Third World...or is it not? – *Conference PIL: Debates on Third World Approaches to International Law*. India, 2017.
- Parts, Eve. *Arenguökonomika*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000.
- Reifen-Tagar, Michal; Cimpian, Andrei. Political Ideology in Early Childhood: Making the Case for Studying Young Children in Political Psychology. – *Advances in Political Psychology*, vol. 43, nr. 1, 2022, lk 77–105.
- Romero, Gustavo Esteban. Philosophy of Ideology. – Javier Pérez Jara; Íñigo Ongay de Felipe (toim.). *Overcoming the Nature Versus Nurture Debate*. New York: Springer, 2023, lk 1–30.
- Silva, Patricio. Augusto Pinochet. The emergence of one-man rule in Chile (1915–2006). – Klaus Larres (toim.). *Dictators and Autocrats. Securing Power across Global Politics*. Oxon: Routledge, 2022, lk 71–90.
- Solnica, Emilia. Two Sides of the Coin: What Role Did Propaganda Play in a Post-War Education. – *International Journal of Arts ja Sciences*, vol. 7, nr. 5, 2014, lk 559–563.
- Sontag, Susan. *Fotograafiast*. Tallinn: Tänapäev, 2006.
- Tagsorean, Carmen. Between Manipulation, Propaganda and Education – The Activity of the Romanian Journals for Children during the Communist Regime. – *Espacio, Tiempo y Educación*, vol. 4, nr. 1, Salamanca: FahrenHouse, 2017, lk 1–21.
- Taylor, Philip M. *Mõtterelv: propaganda ajalugu vanaajast tänapäevani*. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 2011.
- Teun A. van Dijk. *Ideoloogia: multidistsiplinaarne käsitus*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005.

Usacheva, Veronica. Soviet Model of Mass Media: Mutual Relations and Reciprocity between Mass Media and State Authorities. – Savaş Çoban (toim.). *Media's Role in the Socialist Era*. Kiel: Amani International Publishers, 2013, lk 17–36.

Vedder, Paul. Global Measurement of the Quality of Education: A Help to Developing Countries? – *International Review of Education*, vol. 40, nr. 1, 1994, lk 5–17.

Vihalemm, Peeter; Lauristin, Marju. Eesti ühiskonna ja meedia muutumine 1965–2004. – Vihalemm, Peeter (toim.). *Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004.

Wiest, Andrew. *Vietnami sõda 1956–1975*. Tallinn: Koolibri, 2008.

Käsikirjalised uurimused

Elmers, Kati. *Kolmas maailm – terminoloogia probleeme*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, Filosoofiateaduskond, Lähiajaloo õppetool. Tartu, 2007.

Halliväli, Hede. „Täheke“ laste lugemishuvi kujundajana. Diplomitöö. Tallinna Pedagoogiline Instituut, raamatukogunduse ja bibliograafia kateeder, 1987.

Hiiemaa, Karin. *Aafrika retseptsioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917)*. Doktoritöö. Tartu Ülikool, ajaloo osakond, 2006.

Karuoja, Elin. *Ajakiri Täheke õppekirjanduse toetajana*. Lõputöö. Tartu Ülikool, õpetajate seminar, alus- ja alghariduse õppetool, 2004.

Müürsepp, Mare. *Lapse tähendus Eesti kultuuris 20. sajandil: kasvatusteadus ja lastekirjandus*. Doktoritöö. Tallinna Pedagoogikaülikool, sotsiaalteaduste dissertatsioonid, 2005.

Niin, Martina. *Väärtused 1987. ja 2004. aasta Tähekeses*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakond, 2005.

Paasik, Kärt. *Nõukogude propaganda lasteajakirjas Täheke aastatel 1960–1991*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, 2018.

Talihärm, Ülle. *Vennasrahvaste lastekirjandus ajakirjas „Täheke“ 1965–1985*. Diplomitöö. Tallinna Pedagoogiline Instituut, raamatukogunduse ja bibliograafia kateeder, 1987.

Vimmsaare, Urve. *Väärtushinnangute kujundamine ajakirjas „Täheke“*. Diplomitöö. Tartu Riiklik Ülikool, filoloogia teaduskond, žurnalistika kateeder, 1986.

Elektroonilised materjalid

Kaljundi, Linda. Uusmetsik Eesti. – Vikerkaar, august 2018. <https://www.vikerkaar.ee/archives/23347> [viimati vaadatud 29.04.2023].

Langemets, Margit; Tiits, Mai; Valdre, Tiia; Veskis, Leidi; Viks, Ülle; Voll, Piret (toim.). *Eesti keele seletav sõnaraamat*, 2009. <https://www.eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=stereot%C3%BC%C3%BCp&F=M> [viimati vaadatud 15.03.2023].

Raadik, Maire (toim.). *Eesti õigekeelsussõnaraamat*, 2018, <https://www.eki.ee/dict/qs/index.cgi?Q=propaganda&F=M> [viimati vaadatud 30.03.2023].

SA Kultuurileht, 2016. <https://www.kl.ee/taheke/tutvustus/> [viimati vaadatud 29.04.2022].

Sulbi, Raul. Lasteajakiri Täheke peab 50. sünnipäeva. – *Postimees*, 2010. <https://kultuur.postimees.ee/216738/lasteajakiri-taheke-peab-50-sunnipaeva> [viimati vaadatud 08.05.2022].

Truman, Mihkel. Sulaaeg ülikoolides lõppes tudengite meeleavaldustega. – *Universitas Tartuensis*, nr. 1, 2019. <https://www.ajakiri.ut.ee/artikkel/3060> [viimati vaadatud 18.05.2023].

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Grete Silem,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Kolmanda Maaailma kuvand lasteajakirjas Täheke 1960–1991“, mille juhendaja on Karin Veski, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Grete Silem

22.05.2023